

VIII. FEJEZET

Az egyenjogúság felé

1. Közös temető. – Az 1788.-i szabályozás. – A zsidókra ez nem terjed ki. – 2. Kölcsönös támogatás. – A protestáns jobbaknak segíteniök kell a katolikusokat az egyházi építkezéseknél. – Kísérlet a teherviselés kölcsönössé tételére (1787). – A végleges szabályozás mindkét félt mentesíti a kötelezettségektől. – 3. Házasságjogi intézkedések. – Diszpenzációk. – Vegyesházások felmentése az akadályok alól. – Br. Andrassy Antal rozsnói püspök ügye. – József 1789-ben engedékeny a pápai kúriával szemben egy házasságjogi kérdésben. – 4. Az iskolák ügye. – A Ratio educationis leplezetten a rekatholizálást szolgálja. – Ürményi ismételten megkísérli, hogy a türelmi rendelet ellenére megakadályozza protestáns elemi iskolák szervezését. – 1783-ban sikerül célját elérnie. – József a nagyobb városokban engedélyez iskolákat; 1785.-i határozata. – Swieten Gottfried javaslatai a közös iskolák megszervezésére. – A kancellária és az államtanács a tervről. – József döntése. – A reform végrehajtása. – A szigorúság enyhül 1786-tól. – Tiszta protestáns elemi iskolák engedélyezésének feltételei. – A vegyes iskolák helyzete. – A protestánsok állásfoglalása. – Vay István, Kazinczy, Teleki József. – A normális methodus. – Ezt Ráday 1782-ben örömmel üdvözli, de amint összekapcsolódik a germanizálással, általános bizalmatlanság fogadja. – Passzív rezisztencia. – Új tankönyvek szerkesztése. – Kísérletek normális iskolák felállítására. – A felsőoktatás. – József kezdeményezése eredménytelen marad. – Az alapítványok összeírása. – Kollektá-tilalom. – A reformátusok folyamodványa Teleki József műve. – Swieten döntése. – Az iskolák állami felügyelete. – A pozsonyi tanácskozások (1782). – Az 1783.-i felirat. – Ennek elintézését befolyásolják az erdélyi iskolaiügy rendezésére kiadott határozatok. – A „Norma” megjelenését követő lépések. – Swieten tanácskozásai Bécsben a protestáns kiküldöttekkel. – József határozatai. – Az állami ellenőrzés a valóságban csak az elemi iskolák fe-

lett érvényesül. – 5. Szimultáneum. – A sajkokazai kísérlet. – Az egyházi bizottság 1787.-i javaslata, József parancsa. – Protestánsok és katolikusok egyaránt idegenkednek. – József visszavonja rendeletét (1788).

A türelmi politika az eddig megtárgyalt vonatkozásokban a katolikus vallásnak az uralkodó jellegét emelte ki, tartotta fenn és biztosította. Akár áttérésről, akár templomépítésről lett legyen szó, az elbánás, amelyben a katholicizmus és protestantizmus részesült, mindenkor hangsúlyozta az egyenlőtlenéget, az eredendő különbséget. Vitássá vagy kétségessé a katholicizmus felsőbbrendűségét azok a valóban tehetséges protestánsok sem teheték, akiknek sikerült a hivatalokban egy-egy helyet elfoglalniuk; mellettük ugyanis a tisztviselői kar túlnyomó többsége továbbra is katolikus maradt s így a soraiban támadt hiányokat nem a protestánsok közül iparkodott pótolni.

Az egyenrangúság tagadásának ellenére mégis felismerhetünk néhány olyan pontot, amelyeken a türelmi politika a kölcsönösség gondolatát próbálta érvényesíteni. Törekvései az érdekek összeegyeztetéséből sarjadnak ki s valósággal következményei a korábbi intézkedéseknek, amelyek kiemelték a protestantizmust elnyomott helyzetéből. Mintha csak azt jeleznék, hogy az egyenlőség felé vezet a fejlődés s addig nem lehet megállni, amíg ez meg nem valósul. Ahhoz, hogy ilyen kísérletek kibontakozzanak, természetesen bizonyos időre volt szükség, ezért is tűnnek fel évtizedünk második felében. A kezdeményezés most is az államhatalom kezében van, döntő marad Józsefnek a személyes szerepe, azonban – a közfelfogás átalakulásának eredményeképpen – hivatalai, tisztviselői is mernek már lépéseket tenni az általa kijelölt úton. Az állam egyenlősítési kísérlete eredetileg csak arra irányul, hogy a katolikus és protestáns közelebb hozza egymáshoz és bizonyos ügyeiket közössé, terheiket kölcsönössé tegye. Mennyiben sikerült elérnie célját, ennek a megismertetése elénk hozza a mélyben lapangó belső erőket is, amelyek a protestantizmust arra ösztönözték, hogy különállását megőrizze és sorsát az államtól függetlenül biztosítsa.

1. Közös temető.

Bár a közös temetők ügye éppen nem nagy jelentőségű probléma, kár volna mellőznünk ismertetését. A helytartótanács egykori vallásügyi referense, gr. Haller József nagyváradi kerületi főispán korábban vetette fel 1788-ban. Arról értesülvén ugyanis, hogy a rakamázi (Szabolcs m.) plébános nem engedte meg, hogy egy evangélikus nőt a katolikus temető-

ben földeljenek el, hasonló esetek megelőzésére oly általános rendelet kiadását kérte, amelynek értelmében a protestánsok mindenütt, ahol nincs vallásgyakorlatuk, a katolikusokkal együtt temethetnek el. A helytartótanács a gondolatot a keresztény türelem szellemének megfelelőnek találta, azt kívánta azonban, hogy a kölcsönösség alapján a katolikusok is temetkezhessenek protestánsok közé ott, ahol nincs plébánosuk és hogy mindkét egyház a maga szertartásai szerint kísérhessen ki halottját az utolsó útra.¹ A kancellárián Pászthory az előterjesztést nemcsak kitűnőnek találta, hanem a Geistliche Hofkommissionnal egyetértésben azonnal minden részletre kiterjeszkedően szabályozta a kérdést.

E szerint régi birtokállományát mindegyik egyház megtartja ugyan, azonban ha egy halott olyan vallásnak híve, melynek az illető helyen nincs temetője, a már meglévő temetőben kell neki helyet adni s egyházának legközelebbi papját kell hívni, hogy a sírhoz kikísérje. Ha pedig ez nem jöhetne, a falu lelkésze, bármilyen vallású legyen is, köteles őt eltemetni. Mindenki a saját egyházának szokásai szerint temethető el, síremléket is olyant kaphat, amilyen felekezetében dívik, a harangszó pedig hasonlóképen kijár neki. Ha valahol új temető nyitására kerül sor, a megyei hatóságnak rajta kell lennie, hogy közös temető jelöltessék ki két-három vallás hívei számára is, akik maguk közt megállapodhatnak, hogy vajjon külön-külön sorokban, részekben akarnak-e temetkezni, vagy pedig valláskülönbség nélkül, amint a halál egymás mellé fekteti őket. Ha nem tudnának megegyezni – s ez az utasításban az egyenlősítési törekvésre legjellemzőbb vonás – a megyének el kell rendelnie, hogy a második módot, vagyis a valláskülönbséget elsimítót kövessék. Az államtanácsnak nem volt, nem is lehetett kifogása a körültekintő, gondos megoldás ellen, s ezért azt nemcsak elfogadásra ajánlotta az uralkodónak, hanem – mivel Hatzfeld úgy emlékezett, hogy az örökös tartományokban nem nyert a kérdés ily pontos szabályozást, – követendő utasításul az osztrák-cseh kancelláriával is közölni óhajtotta. József természetesen szívesen adta beleegyezését, hogy a kancellária előterjesztése kötelező általános rendeletté legyen.²

¹ Ref. ifj. Klobusiczky József, m. kanc. 4006/1788; v. 8. m. kanc. 1818 és 8843/1788.

² 1788 jún: 14, Zimony, a következő pótlással: Übrigens wird auch die Statthalterey bey dieser Gelegenheit darauf zu erinnern seyn, womit die Freyhöfe sicher ausser den örtschaften verlegt, kein Mensch, wer es auch immer seyn mag, in die Gruften mehr begraben und den Komitaten die genaue Absicht auf die Befolgung dieser meiner Anordnung ernstlich eingebunden werde. (StR. 2043/1788.)

Egyenlőség azonban csak katolikusok, protestánsok és görögkeletiek között jön ekkor létre, mivel zsidókra és mohamedánokra a fenti intézkedések nem érvényesek s így az új, közös temetőbe ők nem fogadhatók be. Egyébként József ahhoz a felfogásához, hogy a zsidók minden vonatkozásban kívül esnek a türelmi rendszer határain s annak elvei nem vonatkoztathatók rájuk, élte végéig ragaszkodott. Amidón tehát egy Pikel Ábrahám nevű zsidót, aki a Simonyi Imre nevet felvette ugyan, de katholizálása után született gyermekét nem akarta megkereszteltetni, a kancellária a türelmi rendeletnek az áttérő protestánsokra vonatkozó paragrafusával akarta jobb belátásra bírni,³ József az érvelést nem tette a magáévá, sőt a rezolúció-tervezetbe sajátkezűleg írta be: „Zsidókat és protestánsokat nem lehet összehasonlítani”, vagyis őket azonos elvek szerinti elbánásban részesíteni.⁴

2. Kölcsönös támogatás.

Fontosabb volt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a katolikus egyházi épületek, templomok, plébániák és iskolák építésénél, tatarozásánál a protestáns jobbágyok kötelezhetők-e ingyen munka végzésére.

A teher nem volt jelentéktelen, másrészt pedig annyira méltánytalan, hogy 1784-ben, amidón a vasmegyei, továbbá szentgyörgyi és bazini evangélikusok kérték mentesítésüket, még Okolicsányi is a kötelezettség eltörlése mellett foglalt állást, ezzel az engedékenységgel óhajtván egyszersmind kárpótolni őket a stóla változatlan fenntartásáért.⁵ Hiába adta azon-

³ M. kanc. 14.698/1789, ref. Pászthory.

⁴ A gyermek megkeresztelését ő is elrendelte, de Hatzfeldnek az indoklása alapján, amely szerint „es ist keinem Christen erlaubt, sich der Taufe seines Kindes zu widersetzen”. A Hatzfeld szavaival megfogalmazott rezolúció (1789 nov. 23.) így hangzott: Da dieses Kind nach der Bekehrung des Vaters geboren worden, sofort wirklich das Kind eines Kristens ist; so muss solches getauft und in der katholischen Religion erzogen werden, *da kein Vergleich zwischen Juden und Protestanten gemacht werden kann.* (StR. 3837/1789, az aláhúzott rész József sk. betoldása. – V. ö. még StR. 4116/1789.) – Itt említjük meg azt a példátlan hamisítást, amelyet S. K. Padover „Joseph II. L'empereur révolutionnaire” c. könyvében (Paris, 1935.) elkövetett. Igaz, a munka rendkívül felületes – erre vonatkozólag jellemző az a megjegyzése, hogy az államtanács, sokalva a türelmi rendelet forradalmi újításait, megjelenése után ellene fordult s csak Gebler, meg Kaunitz kelt védelmére –, azonban még így is meglepő az a vakmerőség, amellyel a rendelet érvényét a zsidóságra kiterjedőnek állítja, s a következőképpen megmásítva idézi ismeretes bevezető szavait: Sa Majesté persuadée des effets dangereux... a décidé d'accorder à tous ses sujets, *juifs aussi* bien que protestants, la liberté de leur culte. (171. l.)

⁵ StR. 2285/1784.

ban beleegyezését József, a rendelet nem nyerhetett általános alkalmazást, mivel a helytartótanács még idejekorán közbelépett. Ellenfelterjesztésében ugyanis azzal ijesztette meg a kancelláriát, hogy a protestánsok munkáit beszámították a kongruába, ha tehát azok kiesnek, teljesen tönkremennek a csekély létszámú plébániák, – több mint kétszázról volt szó – vagy pedig a vallásalapra újabb súlyos terhek hárulnak. Felfogása szerint csak az újonnan szervezendő plébániáknál lehetne eltekinteni a protestánsok bevonásától, míg a régiéknél kötelezettségeiket mint korábbi, Lipót, Károly és Mária Terézia-féle rezolúciókban gyökerezőket és így a türelmi rendelettel is megerősítettek, változatlanul fenn kellene tartani.⁶ Ez az érvelés a kancelláriát tökéletesen meggyőzte; Okolicsányi sietve megmászította felfogását,⁷ miután bizonyára a sors iróniájának tekintette, hogy egyszer akart segíteni a protestánsokon, de akkor sem volt szerencséje. S mert pénzről, az állam terheinek növeléséről volt szó, az államtanács szintén a régi állapot fenntartása mellett nyilatkozott, azzal pedig, hogy a plébánia-rendezés munkálatával kapcsolta össze az ügyet, a távoli jövőre halasztotta el megvizsgálását.⁸

A kérdés mégsem pihent oly sokáig megbolygatlanul, mint 1784-ben gondolni lehetett volna. Amikor a személyi viszonyok megváltoztak a helytartótanácsban, ez – 1786 legvégén – maga ajánlotta, hogy a protestánsok mentesüljenek a plébániákon teljesítendő ígás- és kézimunka, robot alól, mert most már ő is méltánytalannak találta, hogy kettős teher nehezedjék rájuk, hiszen saját papjaikkal szemben is voltak kötelezettségeik. Terve szerint csak azokban a falvakban maradt volna változatlanul a régi állapot, amelyeknek harangját protestánsok és katolikusok közösen használták; itt továbbra is mindkét fél járult volna hozzá a torony és harang fenntartásához. A legjellemzőbb azonban az indokolás, amelyet a referens, Gr. Haller a javaslatához fűzött, kiemelve, hogy az egyetértés szellemének útjában álló akadályok eltávolítását várja annak megvalósulásától.⁹ A kancellárián Pászthory teljes mértékben elismerte, hogy a protestánsok valóban jogosan panaszkodhatnak, azonban olyan gyökeres változtatást, mint amelyet a helytartótanács ajánlott, most még lehetetlennek tartott. Attól félt ugyanis, hogy egyes helyeken a katolikusok, ha egyedül kell a plébániát fenntartaniok, összeroskadnak

⁶ Ref. Mandich; m. kanc. 9105/1784.

⁷ M. kanc. 11.374/1784.

⁸ StR. 3855/1784., res. okt. 1. Brünn.

⁹ „... um alle den Geist der Eintracht hemmende Hindernisse aus dem Wege zu raumen”. (Helytt. dep. Alig. conf. 1786. f. 129. nr. 9.)

kötelezettségeik súlya alatt. Mivel nagyobb óvatosságot tartott szükségesnek és a jogszabályokat úgy óhajtotta módosítani, hogy a lehetőségek határait ne kelljen átlépni, utasította a helytartótanácsot, hogy állapítsa meg pontosan, milyen körülmények, feltételek mellett lehetne a protestánsokon segíteni, addig pedig a régi rendszert *egyelőre* tovább is érvényben maradóknak nyilvánította.¹⁰ Minden elodázás ellenére a „nunc adhuc” német parafrázisa, a „noch dermalen” biztatást jelentett.

A helytartótanács módosított újabb javaslata szerint a protestánsok általában ott mentesülnének a tehertől, ahol a katolikusok legalább ötszázan vannak; ahol a filiákat is beleértve, kevesebb katolikus él, vagy pedig ahol a megye ezek helyzetét nyomasztónak találja, továbbra is megmaradna az a kötelezettségük, hogy támogassák az uralkodó vallás híveit. Ezt a szabályozást Bécsben a Geistliche Hofkommission és a kancellária mint a méltányosság kifejezőjét örömmel üdvözölték s Pászthory mindössze azt a változtatást találta szükségesnek, hogy egyes kivételes esetekben – az egységes alapelvek érvényesülése kedvéért – a döntés joga ne a megyéket, hanem a helytartótanácsot illesse meg.¹¹ Az államtanácsban Izdenczy és Reischach a javaslatot mint a türelmi rendszerhez illő szabályozást melegen pártolták, Hatzfeld azonban mereven elutasította annak még a gondolatát is, hogy a protestánsok meglévő kötelezettségei csökkenjenek; mindössze azt lett volna hajlandó megengedni, hogy az új plébániák felállításának költségeit teljes egészükben a katolikusok viseljék. Amíg Hatzfeld úgy gondolta, hogy a tényleges helyzet megváltozása a katolikusokban gyűlöletet ébresztene a protestánsok iránt, – ha t. i. ezek nem húznák helyettük az igát¹² – addig a fiatalabb Eger, egy másik világnak az embere, éppen az ellenkező eljárástól, a segélynyújtás kölcsönössé tételétől várta az állami közösség tagjai közt az összetartozás érzésének kifejlődését. József szívesen elfogadta ezt a tanácsot és elrendelte, hogy a katolikusok is vegyenek részt a protestáns templomok, iskolák építésében ott, ahol erre szükség van, mégpedig ugyanolyan mértékben, mint amilyenben máshol az előnyöket élvezik.¹³

¹⁰ M. kanc. 14.302/1786.

¹¹ M. kanc. 7912/1787.

¹² „... weil den Aatholischen eine Gnade zugekommen, von welcher denen Catholischen kein Vortheil zugeht, dieser Fürgang würde die Gehessigkeit der letzteren gegen die erstere gewiss vermehren, anstatt dass er mehrere Einigkeit zwischen den verschiedenen Religionsverwandten stiften solle”. (StR. 2322/1787.)

¹³ Eger, máj. 31.: Einverstanden und dürfte im Zusammenhange mit dem

Amennyire szép volt a kölcsönös támogatásnak az elgondolása, éppen olyan nehézségekbe ütközött megvalósítása. A protestánsoknak az intézkedés nem jelentett hasznot, mivel templomot – tudjuk – csak előzetes engedélyre és csak ott építhettek, ahol elegendő számban éltek és megfelelő anyagi erővel rendelkeztek. Nincs is tudomásunk arról, hogy történt volna kísérlet valamelyik katolikus falu lakosait arra szorítani, hogy támogassák őket. Ilyen körülmények közt nehéz volt az egyoldalúan csak az ő kárukra alkalmazható rendelkezést sokáig fenntartani. A helyzet visszaszabta 1788 végén lett szembeűnő, amidőn egy artikuláris hely protestánsainak kellett volna hozzájárulniuk a katolikus plébánia és templom felépítéséhez. Vagyis oly kötelezettség hárult volna a falura, amelytől, hála kiváltságos jogi helyzetének, még Mária Terézia idejében is mentes volt. Pászthory ekkor a kancellárián a zsákutcából ilyen okoskodással próbált kikerülni: Mivel a türelmi rendelet értelmében a protestánsokra újabb teher nem hárulhat, a szóbanforgó artikuláris hely sem kötelezhető, hogy a katolikus templom felépítéséből részt vállaljon. De hasonlóképpen nem rosszabbodhat a katolikusok helyzete sem s ha egyszer a türelmi rendelet előtt nem voltak kötelezettségeik a más vallásúak irányában, nem marad más hátra, mint a legutóbbi parancsot hatályon kívül helyezni. A méltányosság azonban azt is kívánja, hogy a protestáns falvak ugyanebben az elbánásban részesüljenek, vagyis őket se terheljék a katolikusok irányában kötelezettségek. Csak az iskolaépületek fenntartásához szükséges kölcsönös hozzájárulás maradjon meg, mivel azok mindkét egyház érdekeit szolgálják.¹⁴

Az irány, amelyet Pászthory megjelölt, a protestánsok teljes felszabadítását jelentette, megmenekülésüket a méltánytalan terhektől. A „most még” hatálya letelt és a rendezés elvévé a teljes elkülönülés lett. Az államtanács egyhangúlag hozzájárult a javaslatához, amely – mint Izdenczy mondotta – a türelmi rendelet igazi szelleméből sarjadt és alkalmas protestáns meg katolikus között a teljes egyetértést megalapozni. Hatzfeld is belenyugodott immár, hogy a protestánsok régi kötelezettségei megszűnjenek, Eger pedig, akinek terve és elgondolása temetődött el, beérte annak megismétlésével, hogy a különböző vallásúak közötti kölcsönös segítség lett volna hivattott a türelmi rendelet első eredményét megtestesíteni és ehhez

Toleranzsystem und mit der Verbindlichkeit, welche den in einer Gemeinschaft lebenden Unterthanen ohne Rücksicht der Religion zu einer wechselseitigen Hilfeleistung obliegt, der nemliche Grundsatz nach eben demselben Verhältnisse auch für die Akatholiken, da, wo ihnen Bethäuser zu errichten erlaubt wird, viceversa zu gelten haben. – Res. jun. 25. Lemberg. (StR. 2322/1787.)

¹⁴ M. kanc. 17.486/1788.

mindössze azt fűzte még hozzá bizonyos lemondással, hogy most már legalább nem lesz többé ok a panaszkodásra.¹⁵

A helytartótanács még megkísérelte, hogy az uralkodó által jóváhagyott szabályozásnak az életbelépését egyelőre elodázza,¹⁶ noha maga is hangsúlyozta, hogy ez valóban igen alkalmas az egyenetlenségek és viszályok kiküszöbölésére.¹⁷ Tartott ugyanis a pénzügyi megoldás nehézségeitől. Ha a lakosság – mondotta – egy faluban nem bírja egymaga felépíteni a templomot, ott a kegyurakat nem lehet igénybe venni, mert régi joguk van, hogy másvallású jobbágyaikkal végeztessék el a munkát; az sem közömbös, tette hozzá, hogy a kamarai, tanulmányi és vallásalapú birtokokon a kincstár terhei is megnövekednének. Mivel bizonyosra vette, hogy a rendelet ellen az érdekeltek – egyháziak és világiak – tiltakozni fognak, közhírré tétele előtt a kerületi főispánok útján a katolikus és protestáns egyházi vezetőséget meg akarta kérdezni, miként is gondolnák a végrehajtást vagy milyen észrevételeik volnának. A helytartótanács tehát a kihirdetés elhalasztása mellett volt, bár az alapvetet helyesnek mondotta, alkalmazását pedig nem tartotta lehetetlennek. Mint észrevehető, immár nem is a lényeg ellen volt kifogása, hanem a földesúri érdekeket féltette. Pászthory azonban szilárdan ellenállott: A rendeletet, hangzott utasítása, a helytartótanács hajtsa végre, mert ha helyenkint a protestánsok kötelezettsége fennmarad, akkor másutt meg, ugyancsak királyi rendelet értelmében, nekik lesz joguk a katolikusok támogatására igényt emelni.¹⁸

A kölcsönösség érvényesítését jelentette ez a parancs. Nem ugyan olyan értelemben, mint Eger elképzelte s az ő

¹⁵ Die wechselseitige Hilfeleistung selbst in Gegenständen, welche auf den Gottesdienst der verschiedenen Religionsgenossen Beziehung haben, sollte zwar die erste und vorzüglichste Wirkung des Toleranzsystems seyn; so bald nun aber diese wechselseitige Verbindlichkeit als lästig angesehen und gegeneinander aufgehoben wird, so hat auch keine Parthey mehr gegen die andere zu klagen Anlass, daher das Einrathen der Kanzlei a. g. zu genehmigen seyn dürfte. (StR. 3701/1788.)

¹⁶ József 1788. dec. 13. hagyta jóvá a kancellária előterjesztését. (U. o.)

¹⁷ Ref. Klobusiczky József: Es ist allerdings unwiderlegbar, dass dadurch vielen Strittigkeiten und Uneinigkeiten zwischen den ein- und anderen Religionsgenossenen Einhalt getan würde, wenn auf diese Art jede Religionsparthei ihre eigene Bauführungen der Kirchen und Pfarrgebäude selbst ohne Beihilfeleistung und Concurrirung der Mitinnsassen der anderen Religionsparthei zur Errichtung dieser Gebäude bewerkstelligen muss. (M. kanc. 1720/1789.)

¹⁸ Sollte hie und da den katholischen Gemeinden durch die Protestanten bey Erhaltung der Pfarr und Kirchengebäuden Hilfe geleistet werden, so müssten in Folge der früheren a. h. Entschliessung sub N. 7912/787. auch die Katolischen, die diese Verbindlichkeit ehemahls nie auf sich hatten, die gegenseitige Hilfe den Protestanten leisten. Der Statthalterey wird also erwiedert, dass diese h. Entschliessung ohne weiteres kund zu machen sey. (U. o.)

szavai nyomán bizonyára József is szerette volna látni, hanem abban a realisabb fogalmazásban, amely katolikust és protestánszt egyaránt a sajátmaga érdekkörébe utalt. A lényeg a protestánsok mentesítése volt; olyan elv, amely csak fokozatosan érvényesülhetett. Valósággá válása végső fokon Pásthory munkája. Ő tudta az idők folyamán kiérlelődött két elvet – vagy kölcsönösen segíteni egymást, vagy csak önmagukkal törődni – úgy szegezni egymásnak a legalkalmasabb percben, hogy a protestánsokra kedvező és megnyugtató eredmény alakult ki.

3. Házasságjogi intézkedések.

Végső hatásukban bizonyos fokú közeledést eredményeztek a magyar katolikusok és protestánsok között Józsefnek a házasságjogi rendelkezései is. Mivel a protestáns egyházakban az uralkodóknak régtől fogva nagy szerepük volt és önként, sőt szívesen elismert felügyeleti, ellenőrzési joguk vitássá sohasem lett, eleve nem merülhetett fel panasz akkor, amidőn József a házassági jog szabályozásához fogott. Annál kevésbé, mert a dogmatikus felfogás sem jelentett akadályt. Az új jogszabály, az 1783 jan. 13.-i pátens, amely a házasságot „polgári szerződésnek” nevezte,¹⁹ egyébként is a protestáns állásponthoz jelentett közeledést s ugyanakkor szakítást a római hagyományokkal. Nem mintha a katolikus egyház dogmáit azok az osztrák jogászok és államférfiak, akik az említett házassági pátenszt kidolgozták, a legcsekélyebb mértékben is érinteni akarták volna. Ők, mint felfogásukat Martini kifejezte, csak az egyházi diszciplináris törvényeket óhajtották megváltoztatni, aminek megtételére az államot felhatalmazva érezték. De ha a polgári házasságnak 1784-ben felmerült gondolatát József tanácsadói – s elsősorban éppen Martini – határozottan vissza is utasították,²⁰ protestáns szemszögből mégis kedvező jelenség volt, hogy a katolikus világi társadalom házasságjogi kérdésekben függetlenül a pápai kúriától. Nem vitás ugyanis, hogy a protestantizmus közelebb állott a felvilágosodás államához, mint Rómához s így az utóbbi kikapcsolása a korábbinál nagyobb megértést

¹⁹ Hock i. m. 246. l.

²⁰ Az adatok u. o. – Magyarországon és Erdélyben a házassági pátens rendelkezései csak 1786-ban nyertek kihirdetést. Amidőn a kancellária 1786. jan. 16-án jelentette, hogy az átdolgozás folyamatban van, azt a választ nyerte, hogy jobb lett volna munkáját már korábban elvégeznie. A közhírré tétel a latin szöveg kinyomatása útján történt meg, ezt azonban József nem találta elégnek s ezért nov. 7-én külön kéziratban parancsolta meg a kancelláriának a hatásvos publikálást. (M. kanc. 1488., 12.669., 12.887/1786.)

hozhatott létre idehaza, katolikus és protestáns között. Az egyenlő elbánás pedig, amelyben az állam törvénye részesítette őket, a különbségek elenyészéséhez legalább is alkalmat adott.

Az állami beavatkozás messze elkerülve a dogmák területét, legelőször a diszpenzáció kérdését szabályozta. Ennek során a pápens, amidőn a 4. és 3. fokú rokonságot nem tekintette házasságot tiltó akadálnak és alóla felmentést adott, a protestánsok helyzetét még nem módosította, mivel ők ilyen diszpenzációkat eddig is az államhatalom képviselőjétől kértek és kaptak. Kedvezőtlen fordulatot jelentett azonban azáltal, hogy megkötvén az uralkodó kezét, ez – éppen mert a katolikusokkal egyenlő elbánásban akarta a protestánsokat részesíteni – elzárkózott olyan további diszpenzációk kiadása elől, amelyek korábban és más protestáns államokban nem voltak szokatlannak. Nem engedélyezte tehát József 1783-ban, hogy protestánsok elvehessenek elhunyt feleségük édes- vagy mostohatestvérét, sőt még másodfokú sógornőjüket sem. Pedig a kancellária nem találta a kérelmeket teljesíthetetleneknek s ha az államtanácsban Martini vissza is utasította Űrményinek azt az állítását, hogy a protestáns egyházi felfogás nem tiltja a sógorságban lévők házasságát, maga elismerte, hogy ugyanazon egyházi jogászok szerint az uralkodó megadhatja a felmentést.²¹ Hiába ismételte meg a következő évben kérését Vattay György, hogy elhalt felesége nővérével, Szemere Krisztinával házasságra léphessen, József nem engedett, noha két református consistorium is teljesíthetőnek találta azt, a kancellária száz dukátos taksa mellett hajlandó lett volna az engedélyt megadni, az államtanács pedig szintén nem foglalt el visszautasító álláspontot – Martini arra utalt, hogy még katolikusok is nyertek hasonló esetben ismételten felmentést, – bár különösebb okot sem látott a diszpenzációra.²² Hasonlóképpen sikertelenül folyamodott gr. Teleki Domokos 1787-ben, immár másodszor, hogy elhunyt felesége nővérét, egy Toldalaghy grófnőt az ol-tár elé vezethesse. Bár a gubernium és a kancellária, az államtanácsban pedig Eger a kérés teljesítését javasolták, József inkább hallgatott Hatzfeldre, akitől azt a felvilágosítást nyerte,

²¹ M. kanc. 12.160/1783., StR. 4236/1783.

²² Martini, 1784. febr. 9.: Es sind keine Ursachen zur Dispensation vorhanden, nachdem jedoch das impedimentum nicht in göttlichen, sondern in menschlichen Gesätzen gegründet ist, auch in Ansehung der Katholicken öftters dispensiret wird und nach den Grundsätzen des Berliner und der beyden hungarischen Consistorien dieser Ehe nur die landesfürstl. Verordnungen entgegen stehen, so muss ich die Verleybung der Dispens dem h. Gutbefunde ledigl. anheimstellen. – Reischach és Hatzfeld helyeslő véleménye ellenére res. febr. 22. Milano: Petito supplicantium deferrri non potest. (StR. 429/1784.)

hogy ilyen felmentést protestáns országokban is csak egészen kivételes esetekben lehet nyerni.²³

Csak uralkodása végén lett elnézőbb. Legalább 1789-ben megengedte, hogy egy vasmegyei evangélikus házasságra léphessen elhunyt felesége mostohatestvérével. Igaz, a körülmények is mások voltak, mert beteg emberről volt szó, akinek érdekében a hatóságok és az államtanács egyaránt szót emeltek.²⁴ Másodfokú sógorok házasságához már korábban, 1786-ban beleegyezését adta. Bár a kancellária ekkor azzal érvelt, hogy a protestáns országokban ilyen házasságok diszpenzáció nélkül köthetők, mint a felek által felmutatott consistoriális tanúsítványok is igazolják, s így ezt a körülményt méltánylást érdemlőnek gondolta,²⁵ József az engedélyt nem a protestáns egyházi szabályokra való tekintettel adta meg. Az ő felfogását, hogy hatalma teljességéből, következőleg tetszése szerint járhat el, a legtalálóbban Eger fejezte ki 1789-ben, midőn a protestáns egyházzal szemben a fejedelmi törvényt jelölte ki egyedüli zsinórmértéknek.²⁶

Nehezebben lehetett ugyanezt a felfogást érvényesíteni a katolicizmussal szemben; éppen ezért is lett a házassági pápens oly sok összeütközés okozójává Bécs és a római kúria között. Amidőn József katolikus házasságoknál is magának követelte a diszpenzáció jogát, korántsem óhajtotta azt a dogmák ellenére gyakorolni. A felmentések olyan esetekre szorítkoztak, amelyekben a kánonjog is megengedte az eltérést az általános szabálytól. Változás csak annyiban volt, hogy ezentúl a feleknek a diszpenzációért nem Rómába kellett folyamodniok s így összeköttetésekkel nem rendelkezők, egyszerű szegény emberek is igénybe vehették.²⁷ Az állami tekintélyének emelése, érvényesítése s ugyanakkor a humánus felfogás jellemzik tehát ebben a vonatkozásban is József törekvéseit.

²³ StR. 992/1787.

²⁴ M. kanc. 11.216/1789., StR. 2926/1789.

²⁶ StR. 4576/1786.

²⁶ Eger szavai: Die Statthaltereien aber ist unrecht daran, da selbe zur Dispens von dem diesfälligen Ehehindernisse darin eine Beweggrund suchet, dass dergleichen Ehen nach dem protestantischen Kirchenrechte erlaubt sind, nachdem der Ehevertrag und dessen Giltigkeit seine Richtung und Bestimmung lediglich von dem landesfürstlichen Gesetze zu nehmen hat. (StR. 2926/1789.)

²⁷ Jellemzők felfogására a magyar kancellárhoz intézett 1781. okt. 15.-i legfelső kéziratának, következő szavai: Minden püspökkel közlendő, dass Meine wegen der Dispensation ertheilte Anordnung sich auch auf die impedimenta occulta ex crimine erstrecke, so fort diese nicht mehr von der Poenitentiarie zu Rom einzuholen, sondern von dem betreffenden dioecetano auf die nemliche Art, wie solches bey der gedachten Poenitentiarie geschiehet, nemlichen tecto nomine anzusuchen und ohntgeldlich zu ertheilen sey. (M. kanc. 5070/1781.)

Hatalmi kérdésről lévén szó, a pápai kúria, mivel tudatában volt pillanatnyi gyengeségének, tartózkodott kenyértörésre vinni a dolgot. Egyébként József is iparkodott megkönnyíteni ellenfele helyzetét. Bár a házassági pátens értelmében a 3. és 4. fokú rokonság nem jelentett házasságkötési akadályt, nem volt kifogása az ellen, ha a felek külön diszpenzációért a püspökhöz folyamodtak, sőt azt is elnézte, hogy a püspökök ilyen felmentések megadásához kikérték a pápa felhatalmazását. Vagyis hozzájárult, hogy külső formák szerint minden úgy történjék, mintha a katolikus egyház kormányszata saját elhatározásából, nem pedig az államtól nógatva és kényszerítve járna el. Büntető szankciókat – pénzbírságok formájában – csak akkor alkalmazott, amidőn a püspökök a hozzájuk fordulókat vonakodtak összeesketni olyan akadályokra hivatkozva, amelyeket a házassági pátens semmisknek nyilvánított.²⁸ Elnéző, engedékeny eljárására, hogy ne éreztesse hatalmát, katolikus alattvalóinak viselkedése is ösztönözhető. Ezek ugyanis, bár a diszpenzációt a világi hatóságoktól kapták meg, hogy annak birtokában olyan házasságot kössenek, amelyet az állam minden vonatkozásban törvényesnek ismer el, sőt diszpenzációra szükségük sem lett volna, szívesen szerezték meg az egyházi felmentést is. Mint mondták, lelkiismeretük megnyugtatása érdekében.²⁹ József jól látta ezt és ezért hagyta, hogy az a generáció, amelyet a beléje oltott egyházas felfogás feszélyez, járjon a maga útján. Változást a következő nemzedéktől várt, amelyet már az ő meggyőződését osztó papság nevel fel. Minden megértése ellenére is kíméletlen volt azonban a klérussal szemben, ha ennek egyes tagjai éppen a házassági pátens intézkedéseit használva fel ürügyül, a népből elégedetlenséget kezdtek szítani.

Az államnak a törekvései a katolikusok körében tehát mindenképpen nagyobb ellenállásra találtak, mint a protestánsoknál. A társadalomnak ez a két része azonban a házasságjogi vonatkozásokban nem maradt egymástól teljesen függetlennek. Egyrészt a protestánsok javára tett állami intézkedések hatálya kiterjedt a katolikusokra is, másrészt pedig a vegyesházasságok olyan bonyolultabb jogi eseteket vetettek fel, amelyek mindkét félt egyaránt érintették. Az elsőre jellemző a másodfokú rokonok közti házasság megengedése. Amidőn, 1787-ben két ilyen tárgyú protestáns kérvény került tárgyalásra, és a helytartótanács a külföldi gyakorlatra hivatkozva a protestánsok számára az általános felmentést megengedhetőnek vélte, a kancellária pedig ajánlotta, hogy az ural-

²⁸ Hock i. m. 249. l.

²⁹ L. a rendeleteket Schwerdling i. m. 99. skk. l.

Vay István.

Olajfestmény a gr. Vay-család birtokában (Berkesz, Szabolcs m.)

kodó, tehermentesítése érdekében, a diszpenzációknak a kiadását bízta reá vagy a helytartótanácsra, sőt a külön engedély kikérésétől esetleg tekintsen el,³⁰ az államtanács egyértelműleg amellet volt, hogy teljesen szabadjára nem lehet hagyni a dolgot, elég azonban, ha a kancellária fogja intézni a diszpenzációk ügyét. Ez alkalommal Martini kifejezést adott meggyőződésének, hogy a kedvezmény nem korlátozható csak a protestánsokra, mivel köztük és a katolikusok között a törvények a házasságnak polgári szerződés jellegét illetőleg nem ismernek különbséget, következőleg a katolikusoknak is részesülniök kell benne, az osztrák-cseh kancelláriának pedig ugyanolyan felhatalmazást kell kapnia, mint amilyent a magyar nyer el. Szavai annyira Józsefnek a meggyőződését fejezték ki, hogy a császár döntését ebben az értelemben hozta is meg.³¹

A vegyesházasságok által felszínre dobott problémák közül kettőt ismertetünk meg. Azokat, amelyek hosszabb tanácskozásokra adtak alkalmat, Józsefet pedig egyéni felfogásának kifejtésére ösztönözték, először hatalma teljében, amidőn még minden elhatározását megvalósíthatónak gondolta, majd élete végén, amikor a betegség már megtörte erejét.

Az első a vegyesházások diszpenzációja körül forgott. A hatóságok 1786 őszen úgy tudták, hogy a magyar püspöki kar még egyetlen esetben sem adott felmentést 3. és 4. fokú házassági akadály alól, ha a felek egyike protestáns volt, jóllehet az 1783.-i pátens értelmében az kötelessége lett volna. Azt is tudta mindenki, hogy József egyéb házassági jogi intézkedéseinek is a magyar klérus nyíltan és határozottan elleneszegül. A püspökök közül a leghajthatatlanabb a rozsnyói volt, az exjezsuita br. Andrassy Antal. Ő volt az, aki az esztergomi érsekség suffraganeusainak a primás elnöklete alatt 1786 szeptemberében tartott tanácskozásán kijelentette, hogy saját felelősségére sohasem fog felmentést adni, holott társai kényszerhelyzetükben pápai felhatalmazás nélkül is hajlandók lettek volna

³⁰ M. kanc. 13.472/1787., ref. Hadrovics.

³¹ Res. okt. 18. Martini votuma: Die Ehegesetze sind in Rücksicht des Zivilvertrags für die Protestanten, wie für die Katholiken gleich, ich kan also mit Einführung einer Ungleichheit in der Dispens nicht einverstanden seyn. Das Beyspiel des Bittstellers Stephan Jeney beweiset ja, dass auch zwischen Protestanten in Hungarn die Ehe in zweyten Grad schon vor Kundmachung des neuen Gesetzes verboten war; ein gleiches wird bey vielen auswärtigen protestantischen Kirchen beobachtet. Sollte also die h. s. Kanzley die Dispens für die Protestanten ertheilen dürfen, so müste ein gleiches für die Katholiken und auch der deutschen Kanzley eingeräumt werden. (StR. 4301/1787.) Hock szerint (i. m. 249. l.) már 1784. szept. 30. adott volna ki parancsot József, hogy másodfokú rokonok házasságot köthetnek.

arra.³² Eltökélttségében csak megerősítette a római kúria válasza, amelyet még akkor kapott, amidőn a monarchia több más püspökével együtt kérdést intézhetett a pápához, hogy vajjon szabad-e a házassági pátens által elrendelt esetekben felmentést adnia. A válasz ugyanis úgy szólt, hogy vegyesházásoknak nem.³³

Amidőn tehát a katolikus Ragályi Imre diszpenzációt kért tőle, hogy negyedfokú unokatestvérét, a református Ragályi Évát feleségül vehesse, elutasította őt, a helytartótanács előtt azzal indokolva elhatározását, hogy a nő – özvegyasszony – még férje halála előtt olyan életmódot folytatott, amely alapos gyanúra adhat okot, hogy a házasságkötésnek impedimentum criminis is útjában áll. Ugyanekkor azonban megmondotta azt is, hogy szilárdan kitart a házassági pátens ellen elfoglalt álláspontján s azoknak az elveknek az ellenére, amelyekért tiltakozó felirataiban küzdött, nem fog cselekedni, hanem Isten irgalmára bízta magát, aki a kísértés órájában nem fogja elhagyni.³⁴ Amidőn az uralkodó felszólította,³⁵ hogy a diszpenzációt nyolc nap alatt adja meg, vagy pedig a felek megbotránkozató életmódját emlegető kijelentését perrendszerű bizonyítékokkal támassza alá, mert ha ezt nem tudná megtenni, rágalmazásért büntetés fogja érni, sikerült ugyan kimagyarázni szavait, a felmentést azonban újból megtagadta. Lelkiismeretének sérelme nélkül másképp nem tehet, s ha szilárdságáért szorongatás jutna osztályrészéül, akkor – kiáltott fel nagy emfázissal – nem marad más hátra, mint szemét Istenhez emelve a számára talán nem is olyan távoli utolsó ítéletre gondolni, amely majd nem időleges, hanem örökkévaló boldogságot vagy kárhozatot hoz számára osztályrészül.

Az engedelmesség megtagadását jelentette Andrassy viselkedése, a hatóságok és az államtanács tagjai azonban tagadhatatlan jóindulattal – némi szánakozással vegyítve – kezelték ügyét.³⁶ Jellemes, kifogástalan életét ugyanis mindenki

³² Hermann E.: A bécsi államtanács és br. Andrassy Antal rozsnói püspök királyi sequestratiója. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. I. 359. skk. I.

³³ Így mondja igen határozottan Pálffy alkancellár 1786. dec. 2. (m. kanc. 13.782/1786.).

³⁴ M. kanc. 11.412/1786.

³⁵ Eger szavaival, 1786. okt. 8. (StR. 3813/1786.)

³⁶ Mint Izdenczy mondotta: Dieser Bischof, wo ich mich nicht irre, ist zu Rom in Appolinari erzogen worden, er hat also sowohl da, als bey den Jesuiten, so des Pabstens milites praetoriani immer waren, die ultramontanistische Grundsätze stromweis eingeschluht. Ich bin daher mit der geistlichen Hofkommission überzeugt, dass dieser Bischof nicht aus einem bösen Willen, sondern aus einer Gewissensängstigkeit, so blos vom Irrthum herrühret, die Dispens zu ertheilen sich weigere. (StR. 4883/1786.)

szívesen emelte ki és abban a tekintetben is teljes volt az összhang, hogy téves meggyőződés tetteinek a rugója. Mint a Kressel elnöklete alatt működő Geistliche Hofkommission ekkori magyar referense, gr. Sauer Kajetán kanonok mondta, a püspök vakon ragaszkodik ahhoz a felfogáshoz, amelyet régi teológusok és kánonjogászok könyveiből merített.³⁷ Ugyanez a bizottság a következő megoldást ajánlotta: Andrásst citálják a helytartótanács és a kancellária elé és ott az uralkodó, nevében kötelessége teljesítésére szólítsák fel. Ezzel ugyanis biztosítani lehetne, hogy példáját mások nem fogják követni. Mivel azonban nem valószínű, hogy jobb belátásra tér, egyházmegyéje jövedelmét a vallásalap javára mindaddig zár alá kellene venni, amíg a diszpenzációt ki nem adja. Ha négy hét alatt sem törne meg, akkor fel kellene szólítani a püspökségről való lemondásra – évi 2000–3000 forintot lehetne neki biztosítani, – hogy lelkiismereti kételyektől menten élhessen mint magánember. De ha nem engedelmeskedne és a visszavonulásra sem hajlana, akkor minden kímélet nélkül kell eljárni ellene. A kancellária is egyetértett ennek a javaslatnak a lényegével, hogy Andrásst hat-nyolc hét eltelté után le kell mondatni, a jövedelmek zár alá vételét mint feltűnést keltő eljárást azonban nem helyeselte s az államtanács hasonlóképen vallotta, hogy az engedetlenség nem hagyható megtorlás nélkül. Mert különben – mint Eger mondta – a lelkiismereti aggályokra hivatkozva, bárki megtagadhatja az engedelmességet és így az alattvalók hatalma nagyobb lenne, mint a törvényhozó uralkodóé. Ugyanő rámutatott azonban arra is, hogy a diszpenzáció voltaképpen nem a püspök, hanem a házasságra lépő felek számára lelkiismereti kérdés. Ha ők nem keresik fel a püspököt, hogy a felmentést egyházi részről is megkapják, házasságkötésüket ez sem meg nem akadályozhatná, sem ellene nem szegülhetne.³⁸ Az udvari bizottság előterjesztését fenntartás nélkül helyeselte rajta kívül Izdenczy és Reischach is, de ez

³⁷ „... derselbe in den meisten seiner schriftlichen Äusserungen eine blinde Anhängigkeit an die vormalis so sehr im Schwung geweste Privatmeinungen der Schultheologen und Canonisten verrate”. (U. o.)

³⁸ Eger szavai: Die durch das Ehepatent aufgehobenen ehemaligen Hindernisse (und wer wird wohl dem weltlichen Landesfürsten das Recht, solche aufzuheben, streitig machen?) sind nun keine Hindernisse mehr. Nur pro superabundanti ist den Partheyen, welche sich etwan gleichwol durch Gewissensskrupel beängstiget fänden, vorbehalten, sich auch von diesen durch Ansuchung der Dispens bei dem ordinario zu befreuen. Die Dispens hat also keine Beziehung auf die Gewissensangstlichkeit des ordinarii, sondern lediglich der Parthei, weil, wenn diese die Dispens über gesetzlich aufgehobene Hindernisse gar nicht ansuchte, der Bischof die Vollziehung des Ehevertrages nicht hindern, sich derselben nicht widersetzen könnte. (U. o.)

előbb még egy felszólítást szeretett volna a püspökhöz intézteni. Az igazi diplomatához illő javaslatot azonban Hatzfeld tette, amidőn azt ajánlotta, hogy engedje meg az uralkodó Andrásynak, hogy még egyszer a római kúriához fordulhasson felhatalmazásért a diszpenzáció megadására. Bizonyára jól sejtette, hogy ott nem fogják emiatt az ügy miatt az összeütöközést kirobbantani, hanem megadják a lehetőséget, hogy az uralkodó akarata is érvényesüljön, meg a püspököt se bántsák a lelkiismereti gyötrelmek. Egyébként azonban úgy látta, hogy terve visszautasítása esetén a püspök számára csak két lehetőség van: vagy engedelmeskedik, vagy lemond egyházmegyéjéről.

A javaslatok annyira számbavettek minden eshetőséget, hogy Józsefnek nem lett volna nehéz a legmegfelelőbbet kiválasztani. Ahhoz túlságosan büszke volt, fejedelmi hatalmát pedig a püspök sokkal inkább kétségbevonta, semhogy Hatzfeld diplomatamegoldását kedve lett volna jóváhagyni. A kúriával való összetűzéstől egyébként sem tartott. De türelmetlenségét és izgatottságát az ellenszegülés annyira feltűzelte, hogy nem bírt volna egy-két hónapig várni. Döntésében tehát túlment tanácsadói előterjesztésein, mert úgy határozott, hogy Andrassy haladéktalanul nyújtsa be lemondását. Nem érte be azonban azzal, hogy parancsát egyszerűen papírra vesse. A püspök, aki egy jelentéktelen dolog miatt tagadta meg az engedelmességet és a mártír szerepében tetszeleg, komikus színben tűnt fel előtte. Nemcsak megbüntetni, hanem tanácsadói és a kancellária előtt nevetségessé is akarta tehát tenni.

Mivel ő, a császár társtalanul állott s nem volt senki, akivel mint egyenrangúval beszélhetett volna, az aktára öntötte ki a felháborodás, gúny és keserűség diktálta szavakat. Látszik, hogy az iratok elolvasása után mint felszabadult áradat tört ki belőle az a szokatlanul hosszú magyarázat, az a monológ, amelyet titkárának gyors tolla alig-alig tudott megrögzíteni, de amely éppen ezért olyannyira jellemző reá.

Amidőn a rozsnyói egyházmegyében – halljuk szavát – egy protestáns férfi és egy katolikus nő,³⁹ az emberi szívet és elhatározást a legerősebben befolyásoló érzelmektől vezetve, házasságra akart lépni és ezért diszpenzációért a püspöknél megjelent, ez nem teljesíti kérésüket, mivel szerinte a katolikus félt a házasságban a hitehagyás veszélye fenyegetné, ő pedig ahhoz a felmentés megadásával nem járulhat hozzá. Hallgatólag azt ajánlja tehát a feleknek, hogy mondjanak le egymásról. Közben szemét az ég felé emeli s az örökérvényesítést, meg az utolsó ítéletet látja maga előtt. Szép és

³⁹ József itt a szereplőket tévedésből felcserélte.

épületes, ami lelkiismeretét illeti, de végtelenül ostoba, ha a körülményeket vesszük tekintetbe és azok alapján ítéljük meg. Mert ahelyett, hogy az utolsó ítéletet idézi maga elé és szemét az ég felé fordítja, inkább azt kellene észrevennie, hogy a katolikus félt az elszakadás veszélyének sokkal inkább kiteszi, az üdvözítő vallást pedig kedvezőtlenebb helyzetbe juttatja, ha megakadályozza az esküvőt, mintha megadja a diszpenzációt. Mert nincs mindenkinek kedve mártírnak lenni s ha a katolikus fél úgy látja, hogy a hön óhajtott házasságot csak úgy érheti el, hogy a protestáns hitre tér, akkor ki fogja állani a hat heti oktatást és elszakad a katolikus egyháztól. De ha protestánsná lesz, gyermekeit is elveszíti a katolikus egyház, míg ellenben a diszpenzáció birtokában legalább egy részük a katolikus vallásban nevelkedhetik fel. Az megint butaságának a bizonyítéka, hogy erre nem is gondolt. De hogy esztelenül ítéli meg a jogi helyzetet is, arról eléggé tanúskodik az a fogalomzavar, amellyel casus criminis-nek nevezte a casus occultus-t. Azzal a kijelentésével szemben pedig, hogy a katolikus félt a hitehagyástól vissza kell tartani, elég utalni a tényre, hogy kevés ragaszkodóbb híve lehet a katolikus vallásnak, mint éppen a szóbanforgó, aki oly hosszú idő óta küszködik a püspök esztelen és undorító kifogásaival, csak azért, mert katolikus és annak is akar maradni, holott ha protestánsná lett volna, már rég nyugodtan megköthette volna a házasságot. Mindez elég bizonyíték ennek a lelkipásztornak hamis magaviselete és makacssága mellett. A jövedelmek zár alá vétele és hasonló büntetések mit sem segítenek, mivel azt hiszi, hogy butaságával és hajlíthatatlanságával a mennyet nyitja meg maga előtt. Fordítsa hát csak továbbra is az ég felé szemét és maradjon meg aszketizmusában. Mivel azonban báránykaira olyan rosszul és a vallásra hátrányosan figyel, nyújtsa be lemondását s akkor, sede vacante, a jövedelmeket vegyék zár alá. Ha családi vagyonából nem tud megélni, úgy javaslatot kell tenni mérsékelt nyugdíj kiutalására s ezzel a dolog elintéződött. A diszpenzáció miatt pedig nem kell többé lelkiismeretét háborgatni, mivel a felmentést majd megadja a generalis vicarius vagy utóda.⁴⁰

József ekkor még győzte energiával, nyugtalan, lobbánékony szelleme állta a küzdelmet és így keresztül is vitte akaratát. Csak két dologban tévedett a fenti ügy tárgyalása során. Először abban, hogy a nőt gondolta katolikusként; ha helyesen emlékezett volna a körülményekre, még hatásosabban

⁴⁰ Az áthúzott rezolúció-tervezetek után kabineti kézzel írott határozat, dec. 3. StR. 4883/1786. Szövegét a kancelláriai aktán lévő tisztázatból közölte Marczali i. m. III. k., 589. skk. 1.

emelhetne volna ki, hogy a házasságból származó gyermekek valamennyien katolikusok lettek volna a türelmi rendelet értelmében. De tévedett abban is, hogy kenyértörésre kerül a dolog és a rozsnyói püspökség gazdátlaná lesz. A pápai diplomácia tudta kötelességét és a bécsi nuncius megadta Andrásynak a felhatalmazást a diszpenzációra. A püspök most már lelkiismeretének sérelme nélkül eleget tehetett József parancsának, a császár pedig, miután érvényesítette akaratát, beérte azzal, hogy Andrásy büntetésül 500 aranyat fizessen. Az összegből 300 aranyat Ragályi Imrének adatott, jutalmul hithűségéért, hogy nem hagyta el a katolikus egyházat a sok kellemetlenség ellenére sem, 200-at pedig jegyeseének kárpótlásul.⁴¹

⁴¹ József intézkedései, amelyeket mind közvetlenül, az államtanács megkérdése nélkül tett meg, a következők. 1787. jan. 12. Gr. Pálffy alkancellárhoz ezt a kéziratát küldötte: Nachdem, wie Ich sicher vernehme, der Bischof von Rosenau sich wirklich hier befindet und weder in Ansehung seiner Resignation, noch der bewussten Dispens Meinem erlassenen Befehl eine Folge geleistet worden, so werden Sie solchen gleich heute zu sich berufen und demselben in Meinen Namen bedeuten, dass er seine Abdicirung sogleich einzureichen, im Entstehungsfälle aber sich nicht von hier weg zu begeben habe. Zugleich aber ist dem Grafen Nitzky der Auftrag zu machen, dass er alsogleich die Verfügung ergehen lassen soll, womit diesem Bischof die Temporalien gesperrt und die bischöfliche Einkünfte dem geistlichen Fond zugewiesen werden, als wie von einem vacquanten Bisthum. Von allen diesem ist nicht ein Schritt weit abzugehen und muss solches heute noch vollzogen werden, worüber Ich also auch heute noch die weitere Anzeige gewärtige (m. kanc. 485/1787.). A parancsot Pálffy azonnal közölte Niczky jelenlétében élőszóval, majd írásban is Andrásyval, aki azonban kijelentette, hogy lelkiismerete nem engedi meg a lemondást, egyébként azonban „cum divina gratia conscientiae meae securitati consulam, paratus sum quidlibet, quod de me tam a civilis, quam a spiritualis iurisdictionis parte clementissime constitutum fuerit, cum plenissima animi subiectione et indifferentia tanquam de manu Dei mei accipere”, amit József a következőleg vett tudomásul: Dieses dienet zur Nachricht und kann also dieser Bischof so lang hier bleiben, bis ihm sein Gewissen erlauben wird sein Bisthum zu resigniren; die Temporalien aber haben gesperrt zu verbleiben und ist das Bisthum vollkommen als vacant zu behandeln. (M. kanc. 486/1787.) Amidőn Andrásy jan. 19-én az alkancellárral közölte, hogy a nuncius útján az előtte való napon megkapta „sanctitatis suae super elargiendae dispensationis causa iudicium” s kész az uralkodó parancsainak engedelmessé válni, Pálffy Kresselnek, az egyházi bizottság elnökének véleményére is hivatkozva javasolta a császárnak, hogy hagyja meg őt továbbra püspökségében, hiszen az eddig történetekkel már eléggé megbűnhődött „rosszul értelmezett apostoli buzgalmaért”. József erre így határozott: Der Bischof hat in allem Anbetracht sehr gefehlt und sich als einen schwachen Menschen, der wenig Begriffe von dem Nutzen der Religion hat, dargestellt, Sie werden ihn also zu sich berufen, ihm dieses in Meinem Namen scharf verweisen und ihm bedeuten, dass blos aus Gnade Ich ihm noch länger sein Bisthum beyzubehalten gestatten wolle, in der Hoffnung, dass er nie mehr in dergleiche Fehler verfallen werde, wo er sonst unausbleiblich seines Bisthums würde entsetzt werden. Jedoch ist er nicht eher von

A másik ügyben már a hanyatló egészségű, sőt a sír szélén álló uralkodó intézkedett. A kérdés eredetileg úgy hangzott, hogy olyan házaspáraknak a válóperében, akik az esküvőkor protestánsok voltak, de aztán egyikük katolizált, vajjon melyik egyháznak az elvei szerint kell eljárni? Egy marosvásárhelyi házaspár pere várt eldöntésre, de sem a város, sem a gubernium nem tudott határozni, mivel a házassági pátens ilyen esetről nem intézkedett. Magának a gubernátornak a véleménye az volt, hogy a protestáns egyházjogot kell irányadónak tekinteni és ezért a házasság fel is bontható. Amidőn ugyanis – indokolta meggyőződését – a felek megesküdték, egyházuk felfogását vallották, hogy a házasság nem szentség; egyiküknek a katolikus hitre térésével házasságuk visszaható erővel nem szűnhet meg a protestáns vallás fogalmi szerint való kapcsolatnak lenni és nem tolható át arra az alapra, hogy a házasság szentség; de a másik fél számára, aki protestáns maradt, nem is veszhet el az elválás lehetősége, ha oly körülmények játszanak közre, amelyeket egyházának gyakorlata és a házassági pátens is bontó okoknak tekint. Miután a kancellária és az államtanács egyhangúlag ezt a véleményt tette a magáévá, – Eger találónan jegyezte meg, hogy a katolikus vallás tisztasága homályosulna el, ha az áttérés egyszersmind büntetlenséget is biztosítana⁴²– József ugyanígy döntött.⁴³

hier zu entlassen, bis er nicht zur wohlverdienten Strafe 500 Species Ducaten bey der Kanzley wird erlegt haben, worüber Ich die Bestimmung, wenn Mir von dem wirklichen Erlag die Anzeige wird geschehen seyn, erlassen werde (m. kanc. 779/1787.). Andrásy az összeget azonnal lefizetvén, engedélyt kért audienciára; az erről szóló jan. 23.-i kancellári jelentést József így intézte el: Diese 500 # sind in Bankozedeln dem königl. Kommissär zu übermachen, mit dem Auftrage, 300 # davon dem Ragaly, der katholisch ist und 200 # der Ragaly, die kalvinisch ist, gegen auszustellenden und Mir sodann zu überschickenden Empfangscheine zu überreichen. In jedem dieser Empfangscheine muss die Causalis ausgedrückt werden, nämlich dass *er* den von der Geldstrafe des Bischofs überkommenen Theil als eine Belohnung wegen seines standhaften Verharren in der katholischen Religion ungeachtet der verweigerten Dispens, so wie *sie* ihren Theil als eine Entschädigung für die so lang unnöthigerweise verschobene eheliche Verbindung erhalten habe. Übrigens will Ich gestatten, dass der Bischof künftigen Sonntag zu Mir in die gewöhnliche Audienz komme (in. kanc. 860/1787.).

⁴² Es würde gegen die Reinigkeit der kath. Religion und eine Mackel für selbe seyn, wenn jener Theil, der diese annimmt, in solcher gleichsam eine Unterstützung des Lasters, fögliche Strafflosigkeit finden sollte. Dies ist hier der Fall: das Weib ist zur kath. Religion übergetreten und hat in solcher 3 uneheliche Kinder gebohren. Der §. 105. des 3. Hauptstücks des bürgerl. Gesetzbuchs gestattet für die Unterthanen, die nicht der kathol. Religion zugethan sind, dem beleidigten Theile die gänzliche Trennung des Ehebandes anzuseuchen. (StR. 2688/1787.)

⁴³ M. kanc. 8063/1787., ref. Donáth; StR. 2688/1787.

A határozat azt is jelentette, hogy a válás kimondása után a felek új házasságot köthetnek. Az egyházi udvari bizottság 1788-ban éppen ezért az Oberste Justizstelle kérdésére a magyarországi határozatra utalva és az uralkodó helyeslésétől kísérve adta meg azt a felvilágosítást, hogy hasonló esetekben a katolizáló fél házasságra léphet.⁴⁴ Amidőn azonban ez az elv, amely a protestáns felfogás érvényesülését jelentette, az örökös tartományokban ismeretes lett, nemcsak a sanktpölteni püspök tiltakozott ellene, azt fejtegetve, hogy az egyszer megkötött házasság felbonthatatlan,⁴⁵ hanem a pápai nuncius is. Ennek érveit az egyházi bizottság részletes cáfolatban visszautasította ugyan és kimutatta, hogy a rendelet nem ellenkezik sem Krisztus törvényével, sem a helytálló katolikus hitelvekkel, József azonban nem erőltette tovább a kúria által kifogásolt rendeletének végrehajtását. Pedig az államtanácsosok és Kaunitz a nuncius visszautasítása mellett voltak és a bizottsági cáfolat olasz fordításának hozzájuttatásával akarták az ügyet befejezni. Az uralkodó inkább hallgatott Hatzfeldre, mint reájuk. Az államminiszter ugyanis rábeszélően fejtegette, hogy a rendelet valóban eltér a katolikus országokban szokásos gyakorlattól s ez az eltérés az államnak éppen nem szolgál a javára, mert olyan esetek, amelyekben alkalmazást találhatna, csak rendkívül ritkán fordulnak elő, másrészt pedig a római kúriával viszályt idéz elő, a klérusban elégedetlenséget, a köznépből bosszankodást, a külföldön pedig feltűnést kelt. Ha egyszer, – folytatta, – az állam igazi érdeke nem követeli, felesleges dogmatikus és diszciplináris kérdésekben szakítani a régi elvekkel, még ha az újításokat érvekkel igazolni is lehet, mert hiszen a nagy tömegeből úgyszólván hiányzik a belátás.

Ezek a szavak s ugyanakkor a klérusnak a belgiumi forrongásban játszott nagy szerepe indíthatták Józsefet rezignált határozatának kiadására: Mivel a pápától kezdve minden püspöknek az a véleménye, hogy ezek a házasságok érvényesek, minden egyes alkalommal tömérdek kifogás és bosszankodás támadna; mivel csak ritkán adódnak efféle esetek és a közre nincsenek befolyással, hiszen magánfeleket érintenek, a már közhírré tett törvény visszavonása nélkül értesíteni kell a püspököket, hogy az további intézkedésig hatályát veszíti és minden in statu quo marad.⁴⁶

A protestantizmus szemszögéből közömbös volt ugyan,

⁴⁴ Res. 1788. jún. 23. Zimony, StR. 2102/1788.

⁴⁵ Hock i. m. 261. l.

⁴⁶ StR. 1195/1789. Hatzfeld votumát és a rendeletet közli Hock i. m. 262. skk. l.

hogy egy konvertitának új egyháza az elválás után megengedi-e a második házasságot, mégis közvetve őt is érintette az uralkodó döntése. Figyelmeztetést olvashatott ugyanis ki belőle, hogy az államhatalom nem tart ki tűzön-vizen keresztül a számára kedvező álláspont mellett, hanem a római felfogás felé kezd hajolni, s így a reakciós törekvések felújulásától van oka tartani.

4. Az iskolák ügye.

Amíg József házasságjogi intézkedései a magyar protestantizmus körében nagy megértésre számíthattak, iskolaügyi reformjai, főleg az ú. n. vegyesiskolák megszervezését, továbbá az állami ellenőrzés kiterjesztését célzó már ellenkezésre, sőt elutasításra találtak. Az uralkodó ugyanis az alsófokú protestáns iskolák önállóságának feladását óhajtotta és az állami iskolázás fokozatos megteremtésével akart a néptömegek laikus tanításáról gondoskodni, hogy azokat a protestáns és katolikus egyházi befolyástól egyaránt mentesítse. Korai kísérlet volt ilymódon hozni közelebb egymáshoz a különböző vallásúakat s ugyanakkor föléjük kiterjeszteni az állami gyámkodást, de nem mondható, hogy eleve kivihetetlen lett volna. Az ellenszenv akkor bizonyult leküzdhetetlennek, amidőn a közoktatási reform és a germanizálás egyet kezdtek jelenteni.

Egy igen nagy akadállyal az első perctől kezdve küzdenie kellett Józsefnek: a bizalmatlansággal. A protestánsok védekező, gyanakvó magatartása azonban érthető. Mária Terézia uralma alatt ugyanis azt kellett tapasztalniuk, hogy a külső formájukban felvilágosodott, „modern” reformok, noha látszatra csak az állami fennhatóság és ellenőrzés kiterjesztésére irányultak, a valóságban a katolikus egyházi érdekeket segítették diadalra. Amidőn a királynő kiadta méltán híres rendeleteit és a Ratio educationis-t ki is nyomatta, a protestánsok úgy érezték, hogy iskoláikat végső pusztulás fenyegeti. Mivel két közös folyamodványukban – 1777-ben, majd 1780 elején – kifejezést adtak aggodalmaiknak, jól ismerjük felfogásukat. Egyrészt veszélyesnek találták, hogy iskoláik katolikus főigazgatók ellenőrzése alá jutottak, – attól tartottak ugyanis, hogy így mód nyílik azoknak a háborgatására, korlátozására – másrészt pedig az igazság és méltányosság sérelmét látták abban, hogy az új elemi iskolák, amelyeket az állam egymás után állított fel a vegyes lakosságú falvakban, kivétel nélkül katolikus tanítók vezetése alatt állanak, noha protestáns adózók szolgálmányai tartják fenn őket, megszervezésük pedig az ugyanott lévő régi iskoláik bezárását vonja maga után.⁴⁷

⁴⁷ Fináczy i. m. II. k. 395., 400. l.

A panaszok nem jutottak Mária Terézia elé, mivel Ürményi már a kancellárián félretette a folyamodványokat, de hogy indokolt volt a protestánsok félelme s nem rémképeket festettek a falra, azt az állami felügyeletet érvényesítő katolikusoknak a bizalmas nyilatkozatai eléggé igazolják. Egyikük, Plathy Mátyás helyettes főigazgató megállapítva, hogy az evangélikusok szegénységük miatt nem tudnak eleget tenni a Ratio educationis azon követelményeinek, hogy minden osztályt más-más tanár vezessen, szükségesnek tartotta magasabb iskoláik nagyobb részének bezárását, illetőleg az elemi oktatás céljait szolgálókká lefokozását, egy másik pedig, gr. Balassa Ferenc főigazgató, aki a pozsonyi helytartótanács tanulmányi bizottságának is elnöke volt, az államra nagyon veszedelmesnek mondotta, ha egyes iskolákban, a protestáns gyermekek tömegére gondolva, a katolikus tanító mellett protestáns is alkalmazást nyerhetne.⁴⁸ Az új nemzeti iskolákat pedig – már a türelmi rendelet után – nem kisebb ember vette védelmébe, mint az esztergomi érsek, Batthyány József, bizonyára nem azért, mert az indifferentizmus és laikus életfelfogás melegágyai voltak, hanem mert a katolikus tanítók működése kielégítette az egyház érdekeit. De a bíboros egyébként is nyíltan megmondotta, amit különben mindenki tudott, hogy az említett iskolák a protestáns családokból élnek és becsukhatják kapuikat, ha a faluban ezek külön tanítót tarthatnak maguknak.⁴⁹

⁴⁸ U. a. II. k. 399., 377. l.

⁴⁹ A primás 1783. jan. 19. mondja: Ha a katolikus tanítók elveszítik megélhetésük alapját azzal, hogy a protestánsoktól többé nem kapnak szolgáltatásokat – ezeket részletesen felsorolja a bíboros – „ipsae scholae ex separatione prolium pro diversitate religionis maxima anni parte vacuae vel exigui adeo numeri erunt, ut non intersit ludirectorem servare”. (M. kanc. 1414/1783.) Arra vonatkozólag, hogy ez az iskolapolitika mennyire a régi iránynak volt a töretlen folytatása, idézhetjük a rekatholizálás egyik kiváló végrehajtójának, Padányi Bíró Márton püspöknek az életrajzából a következőket: „A Mezőkomáromhoz tartozó Bozókön nincs egyetlen katolikus sem, de ő beviszi a mestert, hogy az legyen az egyház őrállója. Olyan helyekre visz be kath. iskolamestert, ahol már közel két százada nem volt és ahol csak néhány évvel előbb alig volt remény a bevezetésre”. (Pehm J.: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 123. l.) A közelmúlt elvakult történetfelfogására jellemző, hogy a különben nagy utánjárással készült könyv, hősének ezeket a tetteit „Apostoli utak” című fejezetben beszéli el, sőt a protestáns tanítók elűzését „magyar kulturális szempontból is jelentősnek” nevezi, noha – mint előadásából néhány sorral alább kiderül – a püspök nagy magyar buzgalma arra már alig-alig terjedt ki, hogy ott, ahol egyáltalán nem volt, tanító, iskolát alapítson. Összehasonlításként megjegyezzük, hogy Bíró egész „apostoli” működése alatt iskolákra csak 2800 ft.-ot fordított, ellenben rokonokra 167.129 ft.-t, gazdasági épületekre 54.200-t, Szentháromság-szoborra 8000-t, stb. (u. o. 425. l.).

A végrehajtás során tehát valóban az derült ki, hogy az állami felsőbbség és ellenőrzés leple alatt a protestánsok háttérbeszorítása folyik, hiszen az új rendszer az anyagi eszközök hiányát felfedve és okul használva fel, megszüntetésre ítélte a régi szervezetű magasabb iskolákat, amelyekben eddig egy külföldön járt rektor vezetése alatt tanultak a tógátusok, hogy ugyanakkor tanítsák az alsóbb osztályosokat s amelyek fenntartása igen kevésbe került, viszont ugyanakkor elemi iskolákat, amelyeknek sorsát egy-egy falu lakosai anyagilag kellően biztosították, a katolikusok kedvéért bezáratta s bár arra hivatkozott, hogy az állami ellenőrzés alatt nincs ok félni, hogy a katolikus tanító a más hitű gyermekek vallásos érzését megbánthatja, mégis a legnagyobb veszedelmet látta abban, ha a protestáns tanító katolikusokat nevelhetne. A kölcsönösségre törekvésnek még nyoma sem ismerhető fel ebben a rendszerben s így egyáltalán nem csodálható a protestánsok vezetőinek bizalmatlansága. S ha még meggondoljuk, hogy szigorú büntetés sújtotta a református tanítót, ha evangélikus gyermekeket mert beengedni iskolájába, – pl. az inokait (Heves m.) félévi börtön, hetenkint háromszor kenyéren és vizén való böjtöléssel súlyosbítva,⁵⁰ – teljesen megérthetjük a protestánsok elkeseredését.

József trónraléptekor a protestánsok szempontjából a tanulmányi rendszer kérdése ebből a három problémából szövődött össze: Továbbra is nekik kell-e nemzeti iskolák címén a katolikus tanítókat eltartaniok; miként fejlesszék felsőbb oktatásukat úgy, hogy a kor egyre nagyobb igényeket támasztó követeléseinek eleget tehessenek és így iskoláikat az elmerüléstől megóvják; hogyan lehet az állami felügyeletet megvalósítani vallási jogaik sérelme nélkül? József – mint látni fogjuk – őszintén, hátsó gondolatok nélkül rajta volt, hogy mindhárom problémát elintézzé, mégpedig államának javára és a protestantizmus megrövidítése nélkül. Nyugvópontra azonban csak az elsőt és utolsót tudta hozni, azokat is elég sokára, éppen uralkodása közepére, míg a másodikkal már nem boldogult, mivel itt a munka nem is reá várt, hanem magára a protestantizmusra. Azonban töredékes gondolatai, amelyek ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban felmerültek, szintén jószándékról tanúskodnak.

A türelmirendelet mindhárom problémára vonatkozólag tartalmazott rendelkezéseket, mégpedig, sorrendben haladva, egyre határozatlanabbakat. Az elemi oktatás ügyét tehát félre nem érthető szavakkal elintézte, amidőn az iskolát kifejezetten a magán vallásgyakorlat részének tekintette és felállítását en-

⁵⁰ Fináczy i. m. II. k. 376. l.

gedélyezte. Ez azt jelentette, hogy ott, ahol oratórium épül, iskola is lehet, ahol pedig kevés protestáns él, vagy nincs elég erejük a tanító eltartására, gyermekeiket másik protestáns vagy katolikus iskolába járathatják (2. és 11. §.). Az iskolaszervezeti reform felől a türelmi rendelet már csak a kezdő, előkészítő lépések megtételére adott utasítást azzal, hogy az alapítványok összeírását, vagyis az anyagi erőforrások számbavételét határozta el (11. §.). Nem döntött ellenben az állami felügyelet kérdésében; ezt függőben hagyta mindaddig, amíg egy-két evangélikust és reformátust a helytartótanács meg nem kérdez és jelentést nem tesz (12. §.). Gyorsan bekövetkező változásokra ezek után eleve sem lehetett számítani, az iskola-politika iránya azonban még a remélnél is később alakult ki. A lassúságot mindjárt megértjük, ha áttekintjük azokat a mesterkedéseket, amelyek a türelmi rendelet által végérvényesen eldöntötnnek tekinthető kérdésben napfényre kerültek és elgáncsolták azt az elvet, hogy ott, ahol oratórium van, protestáns iskola szervezhető.

Ki más is tudta volna feltartóztatni a türelmi rendelet egyik pontjának érvényesülését, mint Ürményi? Az ő szívósságának és leleményességének sikerült az elvet teljesen kiforgatni lényegéből és Józseffel a szó szoros értelmében akarata ellenére ily megváltoztatott értelemben érvényesíttetni. Háromszor kellett nekigyürkőznie, míg elérte célját. Először 1782 elején próbálkozott. Akkor mindössze azt kérte, hogy több más örökös tartományi rendelet között szabadjon azt is kihirdetnie, hogy a protestánsok, ahol nincs iskolájuk, gyermekeiket katolikus iskolába kötelesek küldeni. Vajjon csak azt akarta megakadályozni, hogy az evangélikusok és reformátusok ne kereshessék fel kölcsönösen egymás iskoláit, el nem dönthetjük, mert az államtanács megakadályozta a rendeletnek Magyarországra való kiterjesztését.⁵¹ Második kísérlete alkalmával, ugyanezen év őszén, hasonlóképpen az osztrák állapotokat szerette volna Magyarországra erőszakolni, közjogi meggondolásoktól egyáltalában nem zavartatva magát. Az alapul vett császári parancs így hangzott: Ott, ahol van katolikus iskola, a protestánsok nem szervezhetnek maguknak újat, hanem gyermekeiket a már meglévő iskolába kötelesek járattatni. Mivel ezt a szöveget egész nyersen nehéz lett volna elfogadtatnia, a következő megtévesztő indokolásba burkolta: A protestánsoknak a türelmi rendeletben biztosított jogát, hogy a nyilvános vallásgyakorlással felruházott helyeken elemi iskolát építhetnek, az örökös tartományi utasítás nem korlátozhatja; vagyis ilyen községekben, még ha volna is katolikus iskola, saját tanító-

⁵¹ StR. 540/1782. (Iratok.)

jukat alkalmazhatják. Ellenben ott, ahol nincs templomuk, vagy csak magánvallásgyakorlással rendelkeznek, annál inkább érvényt kellene szerezni a legújabb parancsnak, mivel az egyezik magának a lakosságnak az érdekével is, hiszen két tanítót tartani nagy megterhelést jelent, az adóalapnak sem válik előnyére, arról meg a tanulmányi rendszer kezeskedik, hogy a protestáns gyermekeket katolikus iskolában egyáltalán ne érhesse hátrány.⁵²

Mint látható, Ürményi úgy tüntette fel, mintha indítványa: a monarchia két felének közoktatásában egységet teremteni, egyáltalán nem érintené a türelmi rendszert. Beállítása azonban megtévesztő volt. A türelmi rendelet szavai és alapelve szerint ugyanis az iskola nemcsak a nyilvános vallásgyakorlatnak a járuléka, hanem a magángyakorlaté is s így a javaslat azzal, hogy az utóbbitól elvonatkoztatta az iskolázást, az eredeti elgondolásnak igen lényeges részét tette volna hatálytalanná. Vessük fel a kérdést – kertelés nélkül – hazudott-e Ürményi? Egyáltalán nem! Amit mondott, az igaz volt: az iskola valóban tartozéka a nyilvános gyakorlatnak, másrészt pedig nem állította, hogy a magángyakorlatba nem tartozik bele. Éppen csak elhallgatott egy lényeges dolgot és mondatait úgy fűzte össze, a „nyilvános gyakorlat” kifejezést pedig annyira hangsúlyozta,⁵³ hogy a gyanútlan olvasónak azt kellett gondolnia, hogy indítványa nem ellenkezik a türelmi rendszerrel. De éppen ez a látszateltetés ügyességének a bizonyítéka, és egyúttal a XVIII. századi, vallási tekintetben elfogult magyar bürokratikus gyakorlat egyik legszebb terméke. A tények ismerete kellett ahhoz, hogy valaki átlásson az Ürményi szötte hálón és megértse, hogy a nyilvános gyakorlatú községekben, így az artikuláris helyeken, soha még nem vonták kétségbe a tanítótartás jogát, vannak is ott a protestánsoknak iskoláik s így számukra semmi előnyt sem jelent a kancellária nagylelkű biztatása. Aki nem ismerte a magyarországi viszonyokat, vagy nem tanulta még meg a bizalmatlanság legelső parancsát, az, mint Martini – ekkor még új ember az államtanácsban – horogra akadt, mert megtévesztette őt a bizonyítgatás, hogy a *nyilvános* gyakorlat épen és sértetlenül megmarad.⁵⁴ Azonban szerencsére Gebler észrevette a

⁵² M. kanc. 5756. és 6496/1782.

⁵³ „... acatholicis, ubicunque *publicum* religionis exercitium illis competit, una etiam scholae triviales admittantur”.

⁵⁴ Martini, szept. 21.: Die a. h. Absicht ist dahin gerichtet, damit auch den akatholischen Kindern mit der thunlichen Wirtschaft der Unterricht erleichtert werden solle, nicht aber, wo ohnehin das öffentl. Religionsexercitium eingeführt gewesen, eine Änderung zu veranlassen; ich bin demnach mit dem Einrathen verstanden. (StR. 3188/1782.)

csapdát és fedezve Kaunitz tekintélyétől, oly nyomatékosan tudta Józsefet figyelmeztetni a várható következményekre, tehát a régi iskolák megszüntetésére, viszályokra, vajjon mi is tartozik a nyilvános és magángyakorlat fogalmába,⁵⁵ hogy az uralkodó (szept. 23.) megtiltotta az örökös tartományi rendelet magyarországi kihirdetését.

Végre a következő év (1783) elején, amidőn Gebler többé nem hallathatta szavát, győzött Ürményi. Abban az időben – József nyári körútja előtt – amidőn a bürokrácia a protestánsoknak jutott többi előnyt is bizonytalanná tette a filia-kérdésben éppen úgy, mint a vallásgyakorlati engedélyek terén. A sikerben bizonyára része volt annak a körülménynek, hogy immár Ürményi is engedett korábbi mereven elutasító álláspontjából. Nem kívánta többé, hogy a magángyakorlat fogalmából az iskola teljesen kikapcsolódjék, hanem belenyugodott, hogy ott, ahol nincs katolikus tanító, a vallásgyakorlati engedély protestáns tanító alkalmazására is felhatalmazást jelentsen. Amidőn így lemondott arról, hogy a jövőben is lehessen a protestánsok költségén katolikus iskolákat szervezni, sikerült biztosítania a már meglévőknek, a protestáns falvakban működőknek a sorsát. Ez pedig nagyon előnyös volt a katholicizmusra, mivel a türelmi rendelet pontos végrehajtása éppen ezek az iskoláknak a halálát jelentette volna. Ugyancsak mérsékletének tanújele, hogy ugyanakkor a protestánsokat ott, ahol számukra – tekintettel a katolikus tanítóra – iskolát nem tartott engedélyezhetőnek, felhatalmazta kántor alkalmazására, hogy ez a gyermekeket egyházi énekre tanítsa és a prédikátor felügyelete alatt katekizálja.⁵⁶

A középút, amelyet Ürményi kijelölt, messze elhajlott a türelmi rendeletről, mert annál lényegesen kevesebbet biztosított a protestánsoknak, nagyon megtetszett azonban az állam-

⁵⁵ Diese a. h. Resolution ist für die deutschen Erblände erflessen, wo der Protestantismus blos tolerirt wird. In Hungarn haben die Protestanten beyder Religionen ex legibus regni wahre Rechte und lässt sich daher nicht wohl jenes, was in besagten deutschen Erblanden in via gratiae mit Einschränkungen festgesetzt wird, allemal auch auf Hungarn anwenden. Ergeheth dieses Normale nach Hungarn, so besorge ich, es dürffte zu mancherley Anstanden und bey dem bekannten übertriebenen Eifer alldortiger Katholicken zu wahren Beschwerden Anlass geben. Man wird wirklich bestehende protestantische Schulmeister abschaffen, man wird darüber streiten, ob das exercitium publicum vel privatum sey? blosse oratoria in die letztere Klasse rechnen und was dergleichen mehr ist. Ich glaubte demnach vielmehr, da das Religionswesen in Hungarn sich schon ziemlich in Ordnung gebracht befindet und über das Schulhalten der Protestanten keine Anstände sich dermalen ergeben, lieber die Intimation nach Hungarn ganz zu unterlassen. (U. o.)

⁵⁶ M. kanc. 1206. és 1972/1783.

tanácsnak s így (1783. márc. 1.) József is reálépett.⁵⁷ Valamennyiüket megejtette az ügyesség, amellyel Ürményi érveit csoportosította. Javaslatát egyébként akkor tette meg, amidőn a komáromi reformátusok és evangélikusok vallásgyakorlatuk megkezdésére felhatalmazást kértek s óhajukat, mivel elég sokan voltak, teljesíthetőnek nyilvánította, ellenben megengedhetetlennek, hogy iskolát is állíthassanak fel, mivel van már a városban katolikus tanító. Magában véve ez az előterjesztése aligha járt volna nagyobb sikerrel, mint előző kísérletei, ha nem hivatkozik két érvre. Egyrészt arra, hogy az örökös tartományokban szintén nem lehet a katolikus iskola rovására protestánst szervezni, másrészt pedig, ami fontosabbnak látszott, arra a körülményre, hogy már van hasonló elutasító határozat, praecedens, amelyet az uralkodó a bazini evangélikusok kérvénye ügyében hozott meg. Mivel az államtanácsban már nem volt ott Gebler, hogy ismét hangsúlyozza Magyarországnak az örökös tartományoktól független szervezetét és utána nézzen a bazini határozatnak, magunknak kell Ürményit az akták segítségével ellenőriznünk és megállapítanunk, hogy eljárása milyen mértékben volt jóhiszemű s tárgyilagos.

A szóbanforgó ügy pontos részletei a következők. A bazini evangélikusok 1782-ben vallásgyakorlatért folyamodtak, iskoláról azonban nem tettek említést. Óhajukat József, a kancellária akadémuskodása ellenére, teljesítette, azonban iskoláról az ő döntésében sem esett szó.⁵⁸ 1783-ban újabb kéréssel fordultak az uralkodóhoz. Hivatkozva nagy számukra – 566 családot és négy leányegyházat tettek ki – második pap és kántor engedélyezését kérték, továbbá azt, hogy iskolát rendezhessenek be, ahol gyermekeiket hittanra taníthatják. Mint látszik, nem akartak teljesen önálló iskolát, bizonyára mert maguk is meg voltak elégedve a városival. A kancellária azonban feleslegesnek találta, hogy a vallásoktatás céljaira külön épületet szerezzenek, és tanítót alkalmazzanak, amikor a hitoktatás náluk éppen úgy a lelkésznek a feladata, mint a katolikusoknál, József határozata a második pap és kántor engedélyezését tartalmazta, iskoláról azonban most sem tett említést.⁵⁹ Döntése – nyilvánvaló – nem azt jelentette, hogy a protestánsoknak nem lehet iskolájuk a templom mellett ott, ahol már van katolikus tanító, mivel a baziniak nem is ezért folyamodtak, hanem csak azt, hogy a vallásoktatás végzésére felesleges külön tanító és iskola. Ürményi azonban úgy találta, hogy a komáromiak egészen más jellegű folyamodványát

⁵⁷ Str. 739/1783.

⁵⁸ M. kanc. 4754. és 5266/1782., ref. Izdenczy.

⁵⁹ M. kanc. 1319/1783., ref. Okolicsányi.

ugyanebbe a keretbe szoríthatja és reá hivatkozva visszadobhatja.

Bármily laza volt a kapcsolat az állítólagos praecedens és az új határozat közt, a szabályozás általános érvényűvé lett s a következő években, 1785-ig, szerinte intézték az elemi iskolák ügyeit. Vagyis ott, ahol volt katolikus iskola, a protestánsok, – a lakosságnak bármily nagy többségét tették is ki – csak kántor alkalmazására nyertek engedélyt, gyermekeiket pedig a régi katolikus tanító oktatta.⁶⁰ Erre a szabályozásra utalva részesültek elutasításban 1783-ban a szepesi városok evangélikusai, akik szerették volna saját tanítóikkal neveltetni gyermekeiket s csak Martininak azt a furcsánhangzó tanácsát kapták meg, hogy a pénzt, amelyből magasabb iskolát szerettek volna Iglón állítani, fordítsák a meglévő – katolikus – elemi iskolák felsegítésére,⁶¹ vagy 1784-ben a somogy megyei Som és Berény reformátusai,⁶² meg a sopron megyei Balf evangélikusai.⁶³

Maga József egy-két különösen kirívó esetben kivételképpen eltért ettől a szabálytól. Amidőn a győri evangélikusoktól és reformátusoktól, akiknek az iskolákat még 1783 márciusa előtt adta meg, a helytartótanács szerette volna a kedvezményt visszavonadni, – arra hivatkozott a dikasztérium, hogy itt, az egyik királyi akadémia székvárosában nagy elemi iskolák vannak s így az evangélikusok beérhetik kántorokkal – Józsefnek csak azért nem kellett közbelépnie, mivel a kancellárián Okolicsányi maga is az adott királyi szó megtartása mellett foglalt állást,⁶⁴ Egy másik alkalommal, 1785-ben, amikor a rimaszombati reformátusokat hatalmazta fel régi iskolájuk megnyitására, már valamennyi hatóságnak az ellenkezését kellett leküzdenie s ezért szükségesnek érezte, hogy elhatá-

⁶⁰ Ürményi szavai: „... ubi nempe in eodem loco plures religiones conveniunt atque scholae catholicae iam bene dotatae praeeexistunt, decidi; ut videlicet in tali casu admissio etiam privato religionis exercitio peculiare scholae non concedantur, sed pro ratione maioris numeri populi et facultatum cantores praevia ratione ad officia sacra et instructionem prolium in catechesi et cantu applicandi solummodo admittantur; secus enim, si vires contribuentium in uno eodemque loco divisae fuerint, illud eveniet, ut nec pro unius, neque alterius religionis asseclis sufficiens fundus dotandarum scholarum remaneat atque ita illas etiam scholas, quae iam hucdum bene constitutae sunt, interire oporteat”. (M. kanc. 1972/1783.)

⁶¹ M. kanc. 8162/1783., ref. Okolicsányi; StR. 2964/1783., Martini aug. 22.: Diese Gemeinde sind mit den Normal und Trivialschulen schon versehen; und hatten zu deren Verbesserung das für die höheren Schulen bestimmte Geld zu verwenden.

⁶² M. kanc. 1995/1784., ref. Okolicsányi; StR. 342/1784.

⁶³ StR. 2014/1784.

⁶⁴ M. kanc. 2068/1783., StR. 2068/1783.

rozását ilyenformán megindokolja: Tisztán kegyelemből s mert ott nagyszámú református él, engedélyezem számukra az iskolákat.⁶⁵ Ugyanilyen megfontolások után jutott iskolához Bozsnó és Kőszeg lakossága. Az első városban a protestáns gyermekek száma 500 före rúgott, a másodikban 300-ra, oly hatalmas tömegre, hogy a régi épületek nem voltak képesek befogadni. Mivel az új protestáns iskolák nem veszélyeztették a meglévő katolikusokat, megszervezésükhöz József nyugodtan hozzájárulhatott.⁶⁶ Mindezeket a kivételeket a városok nagyszámú népessége eléggé indokolta. Falusiak, tudomásunk szerint, csak egy esetben részesültek, ugyancsak 1785-ben, hasonlóan kedvező elbánásban: Somorja evangélikusai (Pozsony megye), amidőn engedélyt kaptak, hogy kántoruk az ifjúságot ne csak hittanra, hanem más tárgyakra is taníthassa.⁶⁷ Bizonyíthatóan az igazságtalanság jóvátételének szándéka váltotta ki végeredményében azt a határozatot, amely a vegyes lakosságú városok iskoláiban protestáns tanítók alkalmazását tette – legalább elvben – lehetővé. Még 1784 elején történt, hogy a bártfai evangélikusok kérésének – elvett alapítványairól és iskola szervezéséről szolt – elutasítását javasolta a kancellária⁶⁸ s ezt Reischach, meg Hatzfeld is helyeselte, Martini indítványára azonban József megengedte, hogy valamelyik tanítói állás megüresedése esetén protestáns is pályázhassák, a fel-

⁶⁵ Okolicsányi elutasító javaslatával szemben József rezolúciója: Aus blosser Gnade und in Rücksicht der allda befindlichen grossen Anzahl Reformirter will Ich ihnen die Schulen gestatten (m. kanc. 3481/1785.). Mivel az államtanács vonatkozó irata – StR. 1085/1785. – hiányzik, a bécsi tanácsadók felfogása nem állapítható meg. A fogalmazás arra mutat, hogy József személyes elhatározása érvényesült.

⁶⁶ A rozsnóiak kérvényét, amelyben kiemelték, hogy régebben volt iskolájuk, az újnak a felépítéséhez pénzzel és telekkel rendelkeznek, a katolikus iskolába pedig a leányokat nem is vennék fel, a kancellária (ref. Izdenczy) előbb a helytartótanáccsal ellenőriztetni akarta (m. kanc. 10.050/1785.), s bár ezt Hatzfeld is helyeselte, József Martini javaslatán túlmenően a tanítót *azonnal* engedélyezte. (1785. aug. 5., a rezolúció-tervezetbe a *sogleich* szót sk. toldotta be. StR. 3126/1785.) – A kőszegiek folyamodványára, amelyben gyermekeik nagy számán kívül arra is hivatkoztak, hogy a katolikus iskolában csaknem minden nap van hittan, már a kancellária (ref. Okolicsányi) javasolta külön tanító engedélyezését (m. kanc. 10.347/1785.) s ez József tetszésével találkozott (StR. 3313/1785.). A továbbiakra, amidőn feltételül csak azt kötötte ki a tanulmányi bizottság, hogy az új tanítónak az ú. n. „normálmódszerben” jártasnak kell lennie, v. ö. m. kanc. 14.762. és 15.749/1785., StR. 5165/1785.

⁶⁷ A kancellária (ref. Okolicsányi) az 1783.-i határozatra utalva, elutasításukat kérte (m. kanc. 1849/1785.), ugyanígy Hatzfeld is, Martini azonban nem látott akadályt, mondván: „Ist der Cantor behörig geprüffet und will derselbe einen Privathauslehrer abgeben, so scheint es unbedenklich dabey still zu schweigen” (StR. 543/1785.), s véleményét József 1785. febr. 12. határozattá tette.

⁶⁸ M. kanc. 3272/1784., ref. Okolicsányi.

vételnél pedig az alkalmasság döntsön, vallásra való különbség nélkül.⁶⁹

Ahol még nem volt katolikus tanító, ott – úgy látszik – az új protestáns iskolák maguktól értetődően az oratóriummal egyidejűleg épültek fel, sőt Bécsben jóindulatú támogatásban részesültek. Így amidőn a veszprémmegyei Tósok református tanítóját a helytartótanács és kancellária elmozdította – arra hivatkoztak, hogy a falu önhatalmúlag alkalmazta, pedig mint Ajka filiájának a vallásgyakorlatra joga sincs, a szomszédos Beréndhez meg, hol katolikus iskola van, igen közel fekszik – Martini 1784-ben a megtorló intézkedések ellenére a tanító engedélyezését javasolta, noha mindössze 25 család élt a faluban.⁷⁰

Az elbírálásnál a főszempont az volt, hogy vajjon a meglévő katolikus iskolák nem kerülnek-e az újak engedélyezésével hátrányos helyzetbe s nem fenyegeti-e őket az elnéptelenedés, a megszűnés veszedelem. Ürményi ugyan következetesen a szegény adózó nép érdekeire hivatkozott, s azt emlegette, hogy két iskola anyagilag tönkretenné őt, azonban mindezzel csak szépítgette a valóságot. A kántor ugyanis éppen akkor terhet jelentett a gyülekezetnek, mint a tanító s ha mégis szabad volt alkalmazni, bizonyos, hogy Ürményi is, meg az intéző körök valamennyien egyesegyedül ezért nem engedték meg neki a tanítást, hogy a katolikus iskolák ne veszítsék el, a protestáns gyermekek elmaradásával, létüknek anyagi alapjait. Ez ellen a gyakorlat ellen Józsefnek nem volt kifogása, szükségét érezte azonban, hogy rendszeresen érvényesüljön az a kedvezmény, amelyben eddig csak kivételképen részesítette a népesebb városok protestánsait. A tárgyalási iratokból pontosan megállapítható, hogy szándéka tanácsadóktól függetlenül érelődött meg. Amidőn ugyanis 1785 nyarán a nagy hivatali – ügykezelési – reformot megelőző tárgyalások folytak, arra vonatkozólag, hogy az elemi iskolákkal foglalkozó akták számát miként lehetne csökkenteni, sem a helytartótanács, sem a kancellária nem tudott célravezető indítványt tenni. Mindketten elismerték, hogy a legtöbb munkát a kérdezősködés okozza, hogy vajjon engedélyezhető-e s hol az akatholikusoknak iskola,⁷¹ de segítséget egyedül a királyi biztos-főispánoktól vár-

⁶⁹ StR. 859/1784. Martini, márc. 30.: „... wenn ein Normalschullehrer einmal abgehen sollte, auch ein Protestant zum Konkurs gelassen und bey ausgewiesener mehrerer Tauglichkeit aufgenommen werden könne”.

⁷⁰ M. kanc. 11.728/1784., ref. Okolicsányi; StR. 4068/1784., res. okt. 9. ily értelemben.

⁷¹ Was aber die meiste Arbeit bei diesen Schulen veranlasset, sind die vielfältigen Anfragen, ob nämlich und wo den Akatholischen und Nicht-unirten Schulen zuzulassen seien? (júl. 25. m. kanc. 12.807/1785.).

tak. Úgy gondolták, hogy ezek kerületeik beutazása után javaslatot dolgozhatnak ki, hogy hol is kellene felállítani iskolákat, a pontos névsor közzététele pedig elejét venné a sok folyamodásnak. Ekkor fogalmazta meg József elhatározását, amely mást is jelentett, mint az ügymenet útjának egyenletessé tételét, noha elsősorban az volt a célja. Általános szabálynak kell tekinteni – jelentette ki, – hogy mindenütt szervezhető iskola, ahol még nincs, mégpedig akár a katolikusok, akár a protestánsok által, mivel írás, olvasás és számolás mindegyikben elsajátítható s mert többet ér, ha van legalább protestáns iskola, mintha semmiféle sincs. Ahol már van katolikus iskola, ennek meg kell maradnia, főleg ha elég nagy, hogy az egész község gyermekeit befogadhassa; ha azonban kicsinek bizonyul, a protestánsok állíthatnak maguknak másikat.⁷²

Ez a döntés valamivel több volt, mint az eddig kivételként gyakorlott kedvezések általános szabállyá fejlesztése. Az újat az indokolásnak azok a szavai juttatták kifejezésre, amelyekben József az elemi oktatás lényegére utalt. Magyarazata, hogy a protestáns iskola jobb a semminél és az írás-olvasás ott is megtanulható, úgy hangzik, mintha a katolikusoknak szólt volna. Eddig csak a protestánsok hallották, – ők azonban annál gyakrabban, – hogy a katolikus iskolákba nyugodtan küldhetik gyermekeiket, mert ott nem fenyegeti semmi veszedelem vallási meggyőződésüket, ennek a tanácsnak a fordítottjára azonban még nem volt példa. Most József mintha arra utalt volna, hogy vegyesvallású falvakban a katolikus kisebbség gyermekei is felkereshetik majd a protestáns iskolákat, hogy elsajátítsák azokat az ismereteket, amelyek – ugyancsak szavai szerint – „a nemzet felvilágosodásához” az alapot jelentik.⁷³

⁷² Übrigens wird eine Leichtigkeit zu Behebung vieler Anfragen und Anständen dadurch erfolgen und den wirklichen Obergespännen diese mühesame Ausarbeitung dadurch erleichtert werden, wenn zur Grundregel genommen wird, dass in allen Orten, wo keine Schulen existiren, jeder eine Schule zu errichten befugt seyn soll, es mag von der katholischen oder akatholischen Gemeinde geschehen, weil Lesen, Schreiben und Rechnen in jeder erlernt werden kann und es doch besser ist eine akatholische Schule in einem Orte zu haben, als gar keine. Da, wo eine katholische Schule vorhanden ist, soll diese vorzüglich verbleiben, wenn sie erkleklich ist die Zahl der Kinder der ganzen Gemeinde zu fassen, wäre dieses aber nicht und dass zwey Schulen nötig wären, so müsste da, wo Einwohner mehrerer Religionen sind, allemal eine katholische und eine akatholische Schule zu errichten gestattet werden; dieses Normale wird die meisten Anfragen ganz beheben. (M. kanc. 12.807/1785.) József határozata júl. 25. és aug. 3. közt kelt, a kancellária pedig a helytartótanácsot aug. 11. értesítette felőle. (M. kanc. 12.811/1785.)

⁷³ Idézett helyen mondotta: „... Trivial- und Normalschulen als der Hauptgegenstand der Aufklärung der Nation müssen angesehen”.

Abban az irányban, amely felé ezek a szavak mutatnak, oly gyorsan következett döntő és elhatározó fontosságú fordulat, hogy egyszerre meghaladottá lett az imént kiadott rendelkezés, s így végrehajtására sor sem került. Éppen ezekben a napokban (júl. 26.) fejezte be ugyanis nagy reformtervezetét az elemi oktatás rendezéséről az a kultúrpolitikus, Van Swieten Gottfried, akit József 1781-ben ültetett az udvari tanulmányi bizottság elnöki székébe, hogy bizalmát irányában élte végéig meg is őrizze.

Apját jobban ismeri az utókor, Mária Terézia kedvelt udvari orvosát s jól tudja, hogy milyen nagy szerepe volt a monarchia felső oktatásának átszervezésében, modernné tételében, amire holland származása, a felvilágosodás légkörében szerzett műveltsége, ott kialakult életfelfogása tették képessé.⁷⁴ Az ő nagysága túlságosan is homályba borította a fiatalabb Swientent, pedig ennek működése azonos József iskolapolitikájával, neve pedig a császárváros zenei életével szorosan összeforrott, hiszen mint az előkelő körök által rendezett hangversenyek titkára, ő adatta elő Händel és Bach műveit, ugyanő fordította le Haydnnak angolból a Teremtés-t s írta meg számára az Évszakok szövegét.⁷⁵ A másik ok, hogy az utókor oly könnyen feledkezhetett meg róla, az volt, hogy nem számíthatott József utódjának jóindulatára s pártfogójának halála az ő számára a leszoritást jelentette a cselekvés teréről.⁷⁶ II. Lipót előtt nem tárgyi okokból lett kegyvesztett, mintha jozefinista felfogása nem talált volna nála rokonszenvre. Az új uralkodó Swietennek azt nem tudta megbocsátani, hogy belépett az illuminátus rendbe, sőt Sonnenfelssel és Bornnal együtt vezére lett ennek a különös, a szabadkőművességből kinövő titkos társaságnak, amelynek ugyan Goethe és Schiller is tagjai voltak, de megalapítója, Weishaupt Ádám ködös elgondolása szerint az egész világ feletti uralmat meg kellett volna szereznie.⁷⁷ Mivel József – ismételjük – teljes bizalmával ajándékozta meg, ennek birtokában nemcsak a tanári kinevezéseknél részesíthette a szabadkőműveseket és illuminátusokat előnyben, hanem a felvilágosodás szellemében intézhette a Habsburg-

⁷⁴ W. Müller: Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Österreich. Wien, 1883. – A. v. Arneth: Geschichte Maria Theresia's IX. k. 156. akk. l.

⁷⁵ I. W. Nagl–J. Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. Wien–Leipzig. II. k. 325. l. (V. ö. még 257., 314. l.; a munka névmutatója, jellemzően, Gerharddal egy személynek veszi.)

⁷⁶ A bécsi udvari könyvtár igazgatóságát tartotta csak meg. Wurzbach i. m. 41. k. 50. skk. l.

⁷⁷ Az illuminátus mozgalom kitűnő, rövid leírása P. Tschackert-től, Hauck: Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche. IX. k. 69. skk. l.

monarchia közoktatásügyét. Magyarországot is, mivel az udvari tanulmányi bizottság tanácskozásaiban részt vettek a magyar kancellária referensei – előbb Ürményi és Izdenczy, majd Pászthory – a testületnek hazánkat érdeklő határozatai pedig ugyancsak a kancellária útján jutottak el a helytartótanács-hoz.⁷⁸ Mivel Swieten állásfoglalásától függött, hogy az államhatalom milyen kényszerítő eszközöket használ, különös szerencsét jelentett a protestantizmusnak, hogy mint zenerajongó, lágy természetű ember nehezen tudta magát nagy elhatározásokra rászánni, a parancsoló fellépéshez pedig hiányzott belőle az erély. De veszedelmes ellenfélle márcsak azért sem lehetett, mert az aktákat éppen úgy sokáig elintézetlenül hevertette asztalán, mint az igazgatása alatt álló udvari könyvtár polcain a feldolgozatlan könyv- és kézirat-tömegeket.

József, minden személyes rokonszenvén túl, azért fogadta Swietennek a protestáns iskolákat érintő javaslatait kedvezően, mert ezek az állam szempontjából valóban a legkitűnőbb módon oldották meg a kérdést és mert azt hallotta róluk, hogy a protestánsok megbízottjaival folytatott tanácskozások után, tehát a nyugalom megteremtésének reményével készültek el. A pedáns Swieten, aki a tervezetet maga dolgozta ki,⁷⁹ igen pontosan, minden részletre kiterjeszkedően szabályozta a protestáns iskolák helyzetét, a katolikusokhoz való viszonyát, mindenütt az állam és a felvilágosodás érdekeit juttatván előtérbe, miközben őszintén törekedett az egyenjogúság elvének érvényesítésére.

Tehát amíg eddig a Mária Terézia-féle vegyes iskolák csak azért érdemelték meg nevüket, mert a protestáns gyermekek kénytelenek voltak felkeresni őket, egyébként azonban lényegükben katolikusok maradtak, a jövőben, Swieten elgondolása szerint, a katolikus ifjúságot protestáns tanítók is nevelhették. Az új rendszer egyáltalán nem érintette a már meglévő elemi iskolákat, mivel akár régi jogon rendelkeztek velük a protestánsok, akár a türelmi politika kedvezményeképen jutottak hozzájuk, minden korlátozás nélkül tarthatták őket birtokukban, természetesen ugyanígy a katolikusok is a magu-

⁷⁸ 1783. dec. 3.-i rendeletével ruházta József a bizottságra az egész magyarországi és erdélyi tanügy intézését (Fináczy E.: Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez. Magyar Paedagogia. 1905. 151. 1.). Ez a határozata azonban egyáltalán nem jelentette a magyar kancellária kikapcsolását, mivel a bizottság javaslatait 5 terjesztette fel az uralkodóhoz s így módjában volt attól eltérő indítványt is tenni.

⁷⁹ A kancelláriai iratok közt ugyanis nincs meg a felterjesztés fogalmazványa, ül nyoma sincs annak, hogy ilyen lett volna, vagyis azt nem Izdenczy vagy valamelyik másik kancelláriai tanácsos fogalmazta meg. (M. kanc. 10.744/1785.)

kéit. Új típusú vegyes iskolák oly községekben keletkezettek, amelyekben eddig a protestánsoknak vagy egyáltalán nem voltak tanítók, hanem csak kántoraik, noha a magán vallásgyakorlat megillette őket, vagy amelyekben számuk nem volt elég nagy a vallásgyakorlat elnyeréséhez, tanítót azonban mégis el tudtak volna tartani. Ezentúl a kántor a hittanon kívül más tárgyakat is taníthatott, azonban nem külön iskolában, hanem a már meglévő katolikusban, szorosán együttműködve annak tanítójával, hogy a vegyes iskolákat a gyermekek valóban valláskülönbség nélkül, nyugodtan kereshessék fel. Mint Swieten kiemelte, katolikus iskolába a jövőben, a reform után, protestáns nem volna kénytelen járni, mert ha egy falu szegénységé miatt magában nem tudna iskolát alapítani, összeállhat a szomszédos községekkel s ha még így sem volna módjában tanítóhoz jutni, a gyermekek a legközelebbi protestáns vagy vegyes iskolát kereshetik fel.

A közös iskolából, éppen a protestánsok bizalmatlanságának eloszlatására, Swieten megpróbálta mindazt kiküszöbölni, ami a vallási meggyőződés befolyásolására alkalmas lehetne. A hittant tehát a katolikus és protestáns gyermekek külön-külön tanulják azokon a napokon és órákban, amelyeket a tanrend előre megállapít. A katolikus lelkészek szigorú figyelemzetést kapnak, hogy lelkiismeretesén tartsák meg a Ratio educationis-nak azt a rendelkezését, amely szerint protestánt nem szabad a kathekezizmus tanulására kényszeríteni, sem pedig – a szülők kifejezett beleegyezése nélkül – arra biztatni s mindezt kiegészítőleg új rendelet tiltja, hogy a gyermekek mindaddig, amíg elemi iskolába vagy gimnáziumba járnak, szüleik engedélye nélkül vallásukat megváltoztathassák. További biztosítékok gyanánt Swieten a következőket állapította meg: A tanulást kezdő és befejező fohász szövege olyan lesz, hogy azt minden gyermek elmondhatja, a tankönyvekből el fogják hagyni a protestánsok érzékenységét bántó helyeket, – ilyenekre ők is hívják fel a figyelmet, – az iskoláikban használatos könyveket meg maguk szerkesszék meg. Az állami felügyelet pedig őket sem terheli súlyosabban, – ígérte, – mint a katolikusokat. Iskoláik tehát előljáróik közvetlen vezetése alatt maradnak, akárcsak mint a katolikusoké s a tankerületi főigazgató, illetőleg tanfelügyelő csak a legfelső ellenőrzést végzi.

Ezek szerint a protestáns kántorok a vegyes iskolákban tanítókká lesznek, helyesebben: a katolikus tanító mellett annak segéderői s ellátásukról, fizetésükről – mint a szabályozás további pontjaiból kiderül – a protestánsok gondoskodnak. Vagyis a falvak anyagi terhe nem változik, minthogy továbbra is megmarad a protestánsoknak az a kötelezettsége, hogy ők

tartsák el a katolikus tanítót ott, ahol ennek hívei esetleg elenyésző számban vannak. Mégis, a korábbi állapothoz képest, előnyösebb az új helyzet, mert a tanítóvá lett kántor – legalább elvben – valláskülönbség nélkül foglalkozik a gyermekekkel. Swieten azonban nemcsak vallási türelemre akarta nevelni az új generációkat akkor, amidőn a két tanítót közös fedél alá hozta és együttműködésre kényszerítette, hanem az iskolák színvonalának emelését is szerette volna biztosítani. Úgy okoskodott, hogy két tanító, megosztva a munkát, nagyobb eredményt érhet el, mintha külön-külön dolgozna. Ugyancsak a közoktatás fejlesztése érdekében követelte meg, hogy a protestáns kántorok, akik a tanítói munkakört hivatottak ellátni, arra alkalmas emberek legyenek, olyanok, akik kiképeztetésüket már a Mária Terézia-féle reform értelmében nyerték el.

Ha nem is lehet azt mondani, hogy az eddig ismertetett javaslatok protestáns és katolikus közt a teljes egyenjogúságot biztosították, hiszen a vegyes iskolát oly falvaknak szánták, amelyek lakossága túlnyomórészt protestáns, a vezetés azonban ennek ellenére a régi katolikus tanító kezében marad, az egyenlő elbánásra irányuló törekvés mégis megállapítható. Ez a jószándék a protestánsoknak az ú. n. normális iskolákkal kapcsolatban szokatlan előnyt is jelentett. Így nevezték azokat a központi, elsőrendű nemzeti iskolákat, amelyeket minden tankerületben még Mária Terézia korában fel kellett állítani, mégpedig 4–4 osztállyal és a tanítójelöltek nevelésére alkalmas szervezettel s amelyeknek féléves tanfolyamain már működő mesterek is elnyerhették korszerű átképzésüket.⁸⁰ Ezekben az iskolákban, ha vegyes vallású városokban működnek, Swieten szerint tanítókul a jövőben protestánsok és katolikusok egyaránt nyerhetnének alkalmazást, fizetésüket pedig a tanulmányi alapból kapnák, sőt ugyanez az alap fedezné a tiszta protestáns normális iskolák tanítóinak ellátását is. Nagy változást azért jelentett ez a terv, mivel eddig elképzelhetetlen volt, hogy az állam protestáns kulturális intézményt anyagilag támogasson.

Swieten ezeknek az előnyöknek a nyújtásával a protestánsokat megnyerni igyekezett az új közoktatásügyi rendszernek és állami politikának s így érthető, hogy a Mária Terézia-kor hagyományait akkor még ápoló kancellária szembe fordult vele. Ez, mint véleményét az Ürményit helyettesítő Izdenczy megfogalmazta, egészen feleslegesnek találta a kedvezményeket. Mivel a tanulmányi alapot teljes egészében a katolikus iskolák javára akarta fenntartani, az esetleges felesleget pedig

⁸⁰ Fináczy i. m. II. k. 280., 290. l.

a klérus céljaira óhajtotta fordítani, az új protestáns normális iskolák tanítóit saját alapítványaikra utalta s csak ahhoz volt hajlandó hozzájárulni, hogy a protestáns városok támogathassák az iskolákat. Hasonlóképpen tiltakozott a vegyes iskoláknak Swietenől tervezett felállítására ellen. Sokkal megfelelőbbnek tartotta József iménti elhatározásának érvényesítését, amely szerint a katolikus iskola mellett, ha már nem tudják befogadni a gyermekcsereget, a falu protestánsai másikat építhetnek maguknak. A kancellária szerint tehát a vegyes iskolának katolikus jellegűnek kellett volna maradnia s mert éppen a lényegét igyekezett kitörölni Swieten javaslatából, voltaképpen a régi rendszer további fenntartása mellett foglalt állást.

Felfogásával korántsem állott egyedül. Az államtanácsban Martini, aki pedig értett a kultúrpolitikához, hiszen a felső oktatás megreformálásában nagy szerepet játszott, az ő álláspontját foglalta él, Hatzfeld meg, rajta túlmenően, még azokat az apró engedelményeket is sokalta, amelyeket a kancellária meghagyott volna. Tehát továbbra is a protestánsok tetszésére bízta volna, hogy nem akarják-e gyermekeiket katolikus iskolába küldeni, vagyis meghagyta volna a „szép szóval” való rábeszélés lehetőségét, új iskola megnyitását, sőt fennmaradását pedig attól a feltételtől óhajtotta függővé tenni, hogy a falunak nincs adóhátraléka, s végül még a normális iskolákra vonatkozólag azt a közvetítő indítványt tette, hogy bennük valláskülönbség nélkül nyerhetnek a tanítók alkalmazást, azonban számuk nem növelhető, ami – az állások be lévén töltve – azt jelentette, hogy protestánsok majd csak idők folyamán, lassan jutnak szerephez. Az államminiszter, mivel kritikájának az a lényege, hogy vegyes iskolákra nincs szükség, a maga hajthatatlan ultramontán felfogásával mindenképpen kerülni akarta a lehetőséget, hogy katolikus gyermekek protestáns tanító vezetése alá juthassanak s még azt is inkább kész volt megengedni, hogy a protestáns kántorok bármily tárgyat taníthassanak s így önálló iskolát vezessenek, mintsem, hogy munkájuk színtere a katolikusok épülete legyen.

A vegyes iskolák mellett csak Kaunitz lépett síkra, ő azonban annál határozottabban és lelkesebben. A kancellár Swietennek minden javaslatát kivétel nélkül elfogadásra méltóknak mondta s a legalkalmasabbaknak, hogy az államra oly fontos egyetértésre ráneveljék a társadalmat. Amint sorra vette a reformtervezet pontjait, egymás után nyilvánította őket az elgondolás nélkülözhetetlen részeinek és így el nem mellőzhetőeknek. A normális iskolákra vonatkozólag pedig megjegyezte, hogy Swieten a jövőben megszervezésre kerülőkről

szólt, ezek pedig nem kizárólag a protestánsok céljait szolgálják, hanem az egész nemzetét, tanárai tehát, akiket valláskülönbség nélkül kell kiválogatni, fizetésüket annál inkább kaphatják a tanulmányi alapból, mert ez éppen ily módon tesz majd rendeltetésének a legmegfelelőbbben eleget. Józsefet annyira meggyőzte Kaunitz ajánlása, hogy az említett megjegyzéssel kiegészítve elfogadta Swieten javaslatait (1785 aug. 26.)⁸¹ s ezzel a vegyes iskolák megszervezésére szabad kezét adott.

A rendelet végrehajtása, a megvalósítás nem volt könnyű dolog, mivel Swieten, majd hatására a vele együttműködő Pászthory is minden kényszerítést kerülni akart és egyedül a felvilágosítás, rábeszélés, meggyőzés eszközeivel próbált célt érni. Bizonyos, hogy sokkal tetszetősebb eredményre mutathattak volna rá, ha a hivatali apparátusra támaszkodva parancsszóval szerveztetik meg a vegyes iskolákat – a protestánsok ellenállást éppen olyan kevésbé tanúsíthattak volna, mint az előző kor szigorú intézkedéseivel szemben – ők azonban komolyan vették a „türelmet” és idealisták módjára elsősorban a közfelfogást, a társadalom gondolkozását akarták átalakítani, mégpedig az eszmék erejével.

Az első évben a régi, meggyökereződött szokásnak megfelelően nyertek alkalmazást a rendelet paragrafusai; nemcsak Budán, hanem a kancellárián is. Vagy semmi, vagy vegyes iskola, ez volt az alternatíva, amely elé az egyes protestáns falvakat állították. Korántsem azzal a szándékkal, hogy béklyóba verjék őket, hanem, mert a helytartótanács meggyőződése szerint ez az út vezet az uralkodó szándékának megvalósítása felé. Ha nem gr. Haller József és Pászthory adott volna kifejezést a budai dikaszterium, illetve a kancellária felfogásának, még gondolhatnánk arra, hogy elnyomó törekvés irányította a hivatalokat, róluk azonban ily vágyakozás pártolását nem tehetjük fel.

Az ő nézeteiket s rajtuk keresztül a hatóságok állásfoglalását a főrévi (Pozsony m.), petrováci (Bács m.) és szárazdi (Tolna m.) evangélikusok ügye világítja meg a legélesebben. Az előbbieken kilencvenegyen voltak 69 gyermekkel, míg a falu 38 katolikusának csak 13 gyermeke járt iskolába. Az evangélikusok kérését, hogy a meglévő katolikus iskola mellett másikat állíthassanak fel, Haller így mérlegelte: Két tanító mindenképpen felesleges, mert a munkát egy is elvégezheti, de mert az evangélikusok száma sokkal nagyobb, bajos elutasítani kérésüket. Viszont a katolikusok tanítóját nem lehet nélkülözni és elbocsátani, mivel nincs plébánosuk s így gyermekeik hit-

⁸¹ StR. 3380/1785.

oktató nélkül maradnának. Engedélyezni kellene tehát – vonta le a következtetést – az evangélikus tanítót, de csak azzal a feltétellel, hogy a katolikus eltartásához, mint eddig, továbbra is valláskülönbség nélkül hozzájárul az egész falu, az épületet megnagyobbítják, hogy ott mindketten végezhesék munkájukat, a hitoktatás pedig külön-külön órákon történik.⁸² A katolikus tanítók eltartásának terhétől most, 1785 végén a protestánsok csak ott szabadultak meg, ahol eltagadhatatlanul a kényszer erőszakolta őket reájuk. A helytartótanácsban Hallert Petrovác vallási viszonyai indították jobb belátásra. Ennek a tiszta evangélikus falunak, noha elnyerte kántor alkalmazására a felhatalmazást, sőt az engedélyt is, hogy a gyermekeket vele taníttathassa, eleinte változatlanul érvényben maradt régi kötelezettsége, s így a katolikus tanítót is ő fizette. Amidőn a panaszára tartott vizsgálat kiderítette, hogy a faluban mindössze két katolikus család él egyetlen gyermekkel, nehéz lett volna ezt az állapotot továbbra is fenntartani. Haller tehát a protestánsok kötelezettségének megszüntetését ajánlotta, sőt felhatalmazást kért a helytartótanács számára, hogy minden hasonló esetben ugyanígy járhasson el.⁸³ Az engedélyt a kancelláriától meg is kapta azzal a körülréssel, hogy a katolikus tanító terhét azoknak a protestáns falvaknak a válláról lehet levenni, amelyek nem kötelesek egyes iskola felállításáról gondoskodni.⁸⁴ Ez az elv eleinte csak a legkiáltóbban igazságtalan, a petrováczihoz „egészen hasonló” esetekben érvényesült.

Egyébként a egyes iskola nemcsak ekkor, hanem még 1786 közepe táján is az új protestáns tanító alkalmazásának elengedhetetlen feltétele maradt. Ekkor ugyanis Pászthory Józsefnek a jelenlétében a kancellária tanácsülésén a szárazdiak ügyét még így referálta, noha itt a 396 evangélikussal csak 55 katolikus állott szemben, a falunak nem volt adóhátraléka, sőt jelentős készpénz-felesleggel rendelkezett s a protestánsok

⁸² 1785. okt. 4. (m. kanc. 13.799/1785.); a kancellária, ref. Scultety, megjegyzés nélkül helyeselte.

⁸³ „... von dem beschwerlichen Unterhalt des ihnen unnütigen und denen Katholischen ebenfalls nicht nöthigen katholischen Schulmeister befreiet werden dürften, welche Befreyung vielleicht auch in ganz ähnlichen Fallen zur Richtschnur um so mehr dienen könnte, weil eine solche a. h. Orts zu ergehende Schlussfassung sowohl denen a. h. durch das Toleranzedict kundgemachten Gesinnungen gemäss wäre, als auch dadurch die durch mehrere dergleichen zu entrichtende Besoldungen entspringender Schwächung der Contribuenten vorgebeugt würde”. (M. kanc. 16.192/1785.)

⁸⁴ Pászthory: Az elv „auch bei anderen protestantischen Gemeinden, wo nicht nach der späteren Verordnung vermischte Schulen eingeführt werden müssen, ohne Anstand beobachtet werden könne”. (U. o.)

arra hivatkozhattak, hogy jegyzőjük titokban tanítgatta gyermekeiket, engedély nélküli tanítójuk pedig a katolikus iskola fennállása előtti időkben is volt. Mindezek ellenére sem ő, sem József nem akadtak fenn azon, hogy a helytartótanács a megyének parancsot adott vegyes iskola felállítására, hanem ellenkezőleg, azt állapították meg, hogy Budán az érvényes utasítások szellemében jártak el.⁸⁵

A változás, a lazítás a szigorú feltételeken 1786 szeptemberében következett be. Amidőn ugyanis Váralja (Kirchdorf), a 16 szepesi város egyikének evangélikusait a helytartótanács azzal az indokolással utasította el, hogy gyermekeik a katolikus iskolába is járhatnak, akárcsak mint 1780 előtt s kifejezte meggyőződését, hogy szükséges volna a vegyes iskolák számát „amint csak lehet, megnövelni”, a Swientől irányított tanulmányi bizottság előbb megállapította, hogyha váraljaiakat megilleti iskolájuk, mivel attól, mint a türelmi rendlettel engedélyezettől nem foszthatok meg, azután pedig hangsúlyozta, hogy a vegyes iskolák sehosem erőszakolhatók, mert csak a meggyőzés eszközeit szabad használni.⁸⁶ Ezt az elvet a következő hónapokban ismételtlen kiemelték, az államtanács éppen úgy,⁸⁷ mint a kancellária. Az utóbbin Pászthory úgy írta körül, hogy még az is kényszernek számít, ha a protestánsok tanítóját a hatóságok a vegyes iskola feltételével engedélyezik.⁸⁸

Az engedékenységet azonban egyikük sem úgy értette,

⁸⁵ M. kanc. 4809/1786., StR. 2197/1786.

⁸⁶ A helytartótanács „die Einführung der vermischten Schulen nicht durch Zwang, sondern durch Aufmunterung, Belehrung und andere dienliche Mittel zu bewirken sich angelegen sein lassen soll”; véleményéhez József az államtanács egyhangú javaslatára okt. 9. Linz, hozzájárult. (StR. 3876/1786.)

⁸⁷ Itt Izdenczy a heicei (Abaúj m.) reformátusok kérvényét tárgyaló helytartótanácsi és kancelláriai előterjesztésre (m. kanc. 219/1787.), hogy a megye és a tankerületi főigazgatóság gondoskodjék vegyes iskola felállításáról, jegyezte meg (1787. jan. 1.): „... noch beizufügen ist, dass die angesonnene Einführung einer vermischten Schule zu Heicze ohne mindesten Zwang zu geschehen habe”. (StR. 5323/1786.)

⁸⁸ „... wird der Statthalterey gegenwärtig gehalten, dass ob nun gleich die Einführung vermischter Schulen sehr erwünschlich und auf alle Art zu befördern ist, so muss jedoch die heilsame Anstalt nur durch Überzeugung des daraus entstehenden Vortheils und durch eifrige Mitwirkung der Komitate und der Studiendirektion bewirkt werden, nicht aber durch Zwang, welcher immer entstände, wenn den Protestanten da, wo die Gemeine aus verschiedenen Religionsgenossen besteht und ein katolischer Lehrer schon vorhanden ist, der eigene Lehrer nicht anders, als unter der Bedingung der zu errichtenden vermischten Schule gestattet würde. Nach diesen Grundsätzen ist sowohl das gegenwärtige Gesuch der reformirten Gemeinde zu Héreg, als auch andere derley vorkommende Fälle bey der Statthalterey zu entscheiden”. (M. kanc. 13.013/1786.)

mintha a falvak egyszerű kijelentésére azonnal el kellene állani a vegyesiskoláktól. Ők elvárták a megyéktől és a tanfelügyelőktől, hogy rábeszélésük, a várható előnyök ecsetelésével, sikeres lesz, a protestánsokkal szemben pedig azt a reményt táplálták, hogy a felvilágosításra szívesen szakítanak előítéleteikkel, bizalmatlanságukkal. Bár ily elvi korlátok közt voltak csak engedékenyek, méltányosságra törekvésükről nem egy esetben tettek bizonyosságot. Közülök hadd említsük meg a szepesmegyei Béla esetét. Itt az 1788.-i rendezés alapján a vegyes iskolában két protestáns és csak egy katolikus tanító nyert alkalmazást,⁸⁹ Pászthortól és Swiententől pedig a tanterületi igazgató intést kapott, amiért a klérus egyik tagját bízta meg az igazgatással, holott a protestánsok megnyerésének más a módja.⁹⁰

Ha semmi érv sem használt és a protestánsok számszerű túlsúlya jelentős volt, a vegyes iskola helyett megengedték protestánsnak a felállítását, mint – ugyancsak a Szepességben – Ruszkinócon (Rissdorf), ahol 117 evangélikus család mellett 29 katolikus élt, vagy Kislomnicban, ahol az evangélikusok száma 125, a katolikusok pedig 25 volt. Az indokolás szerint ugyanis itt hiányzott a különböző vallásúak között az az arány, amely az iskolák összekapcsolását kívánatosná tehetné.⁹¹ Ugyancsak tartózkodtak a hatóságok az erőszakos eszközök alkalmazásától Debrecenben is, noha itt nagyon szerettek volna egy vegyes normális iskolát felállítani. Mivel Debrecen tekintették a magyar, reformátusság központjának, azt remélték, hogy példája döntő hatással lesz a református vidékekre és a vegyes iskolák tömeges megszervezése következik. A katolikusok hajlottak is arra, hogy iskolájuk közös legyen, a reformátusok azonban mereven ellene szegültek a tervnek, úgyhogy a nagyváradi inspektor minden érve süket fülekre talált. Egyre azt hajtogatták, hogy iskoláik önállóságát nem adhatják fel, mivel veszélybe jut lelkiismereti szabadságuk és elvesznek vallási jogaik, amelyek pedig számukra a legbecsesebbek.⁹² A helytartótanács azt gondolta, hogy talán

⁸⁹ A helytartótanácsra a referens gr. Brunszvik Antal volt.

⁹⁰ M. kanc. 8836/1788.; jún. 25. – Az itteni iskolát Kazinczy 1787-ben még hiába próbálta vegyessé tenni. Mint 1787. febr. 20.-i beszámolójában megjegyezte „der bey den Zipser Lutheranern herrschende fanatische Religionseifer und der Hass gegen alles, was den Anstrich von Catholicismus hat, triumphirte über die Vernunft”. (Helytt. schol. nat. distr. Cass. 1787/8. f. 1. nr. 12.)

⁹¹ „... bei dem grossen Unterschiede zwischen der Anzahl dieser und jener Religionsverwandten in beiden örtern das Verhältnis mangelt, auf welchem eigentlich die Vermischung der Schulen gegründet sein sollte”. (StR. 3118/1789.)

⁹² 1787. okt. 14.-i kijelentésük: Ad introductionem mixtarum eiusmodi scholarum salva proprietate scholarum nostrarum salvisque religionis nostrae,

a tankerületi helyettes igazgató, a katolikus Tokody személye iránt érzett bizalmatlanság ösztökéli a debrecenieket ellenkezésre, mivel őt már Mária Terézia idejéből jól ismerték. Megpróbálta tehát, hogy Vay István, az imént kinevezett pécsi főigazgató útján hasson rájuk. Egyik főembere a reformátusoknak, nagy tekintélynek örvendő körökben, Debrecen közelében is lakik, tehát bizonyára sikerülni fog jobb belátásra bírnia őket – gondolták Budán. Azonban csalódtak, mivel – 1788 elején – Vay fáradozásának sikertelenségéről volt kénytelen beszámolni. A helytartótanács erre felhagyott tervével, engedélyezte a református iskolát s csak azt kötötte ki, hogy abban az ú. n. normális tanítási mód nyerjen alkalmazást, vagyis a közoktatási reform szelleme érvényesüljön, a nemzeti iskolai inspektor felügyeleti joga pedig terjedjen ki rája.⁹³

A méltányosságnak ily vezetés eredményéül egyre inkább át kellett hatnia a hivatali testületeket. Valóban nem egy jel mutat otthonossá válására. Első helyen kell megemlítenünk az érzelmi elfordulást a korábbi rendszertől, annak elismerését, hogy a Mária Terézia-féle iskolapolitika igazságtalan volt a protestánsokkal szemben. Mitterpacher Dániel kanonok ennek a felfogásnak a következő szavakkal adott kifejezést: A főigazgatókat most már többé nem a pártoskodás szelleme, hanem a közérdek vezeti, vallásra való tekintet nélkül.⁹⁴ Ha valaki, úgy ő hivatott volt véleményt nyilvánítani, hiszen mint a pécsi kerület inspektora, az Ürményi-féle politika egyik végrehajtó közege volt, amikor pedig – 1787-ben – kritikái megjegyzését megtette, a helytartótanácsban a nemzeti iskolák ügyeinek referense.

Ugyancsak a megértés és jóindulat bizonyossága, hogy a helytartótanács 1787-ben a protestánsokat mindenütt, ahol nincsenek vegyes iskolák, fel akarta menteni a katolikus ta-

quin etiam conscientiarum iuribus et libertatibus (quae omnia Helveticae confessioni addictis toties ac tot sanctionum modis, titulis atque solennitatibus addicta confirmataque sunt) accedere nequeamus ac proinde nobis, si haec conscientiarum atque religionis nostrae iura, quae animam spectant adeoque inaestimabilia sunt, illaesa conservare volumus, proprietati ac separationi scholarum nostrarum firmiter inhaerendum atque insistendum, ab eaque nullo modo recedendum esse. (M. kanc. 16.062/1787.)

⁹³ Ref. gr. Brunszvik Antal; m. kanc. 2617/1788.

⁹⁴ A helytartótanács ügykezelésének egyszerűsítésére irányult javaslatára ennek indokolásában hangzott, hogy a hivatal munkája csökkenthető „mit einer thätigen Mitwirkung der Oberstudiendirectorn, welche nun um so weniger zu bezweifeln ist, als selbe nach dem a. h. Duldungssysteme nicht mehr durch den Geist der Partheylichkeit, wohl aber durch den Eifer für das allgemeine Wohl ohne Rücksicht der Religion geleitet werden” (helytt. Gremiale. 1787. f. 149.).

nító eltartása alól, holott erre, – mint a kancellária figyelmeztette – csak azokban a falvakban nyílik lehetőség, amelyek lakossága teljesen vagy túlnyomóan protestáns, de nem ott, ahol még van remény vegyes iskolák megszervezésére.⁹⁵ Míg ez alkalommal a helytartótanács a kelletnél nagyobb szabadsággal értelmezett egy rendeletet, máskor megint Pászthory fordult pártfogó kézzel a protestánsok felé. Amidőn ugyanis azt olvasta a nagyváradi kerületi főispánnak a jelentésében, hogy a reformátusok két faluban is elveszítették korábbi iskolájukat, a körülmények tisztázására és segítségnyújtására adott utasítást.⁹⁶ Ugyanő az iskolafelügyelet kérdésében is kímélni igyekezett érzékenységüket. Amíg a helytartótanács⁹⁷ a plébánosokat mindenütt meg akarta tartani a vegyes iskolák felügyelőinek, mivel őket erre a szerepre a megyei vagy uradalmi tisztviselőknél alkalmasabbnak vélte, a protestáns lelkészeknek pedig mellettük csak részt juttatott volna az ellenőrzésből, illetőleg ott engedett volna nekik szabadkezdet, ahol sem plébános, sem világi tisztviselő nem akad, Pászthory az egyháziak teljes kikapcsolását rendelte el. Prédikátor és plébános tehát csak a saját egyházának iskolája felett örködhetett, ellenben a vegyes iskolák felügyelőivé megyei, uradalmi tisztviselőket, jegyzőket vagy alkalmas magánembereket kellett megtenni.⁹⁸

⁹⁵ M. kanc. 3099/1787., ref. Pászthory; StR. 1189/1787., rezolúció ily értelemben, márc. 15. – A helytartótanács 1787. jún. 12.-i kérdésére a tanulmányi bizottság, ill. kancellária (ref. Pászthory) ugyanilyen utasítást adott: „... nicht überhaupt alle Protestanten von der Entrichtung der Gebühr an den catholischen Lehrer frei zu sprechen sind, sondern dass dieses nur in jenen Fällen zu beobachten sei, wo noch in vorigen Zeiten ganz protestantische Gemeinden mit catholischen Lehrern besetzt waren, folglich wo aus Mangel der catholischen Familien kein Antrag auf gemischte Schulen gefasst werden könnte. In allen übrigen Fällen aber, wo die Inwohner von gemischter Religion sind, ist immer auf gemischte Schulen anzutragen und wo diese zu Stand kommen, haben die Inwohner beider Religionen für den Unterhalt ihrer Lehrer gemeinschaftlich zu sorgen und erst dann, wenn nach versuchter tätigen Mitwirkung des Komitats sowohl als auch der Studiendirection die Einführung der gemischten Schulen nicht tunlich befunden würde, müsste die eigene Schule der Protestanten pro futuro gestattet werden“ (M. kanc. 8341/1787.)

⁹⁶ M. kanc. 2687/1786., Pászthory votuma Swieten sk. javításaival.

⁹⁷ Ref. Klobusiczky.

⁹⁸ Pászthory: Das allgemeine Wohl erfordere allerdings, dass die vermischten Schulen, so viel es nur immer möglich ist, vermehret werden, nichts könne demnach diesem Endzweck mehr entsprechen, als wenn den protestantischen Eltern auch die mindeste Besorgniss benommen würde, ihre Kinder in solche Schule zu geben. Aus dieser Rücksicht könne demnach nicht gestattet werden, dass die Aufsicht über diese Schulen einem Geistlichen überlassen werde. Bei den Schulen hingegen, wo Kinder bloss von einer Religion sind, ist kein Anstand

A tilalom ugyan mindegyik egyházat visszaszorította, azonban valójában a katolikus ellen irányult, mivel az ő tagjai voltak eddig a vegyes iskolák felügyelői. De egyébként Pászthory maga is hangsúlyozta, hogy az intézkedés célja a protestáns szülők megnyugtatója. Azt egyáltalán nem lehet csodálni, ha a klérus egyes tagjai nem törődtek bele, hogy a vegyes iskolák kikerüljenek kezük alól és maguknak követték a felügyeletet, majd midőn kudarcot vallottak, a szószékről ébresztették fel híveikben a bizalmatlanságot, az ilyesféle esetek azonban szórványosan tűntek fel, a résen álló hatóságok erélye pedig lehűtötte a heveskedőket.”

Az elemi iskoláknak azt a típusát, amely ily módon elveszítette felekezeti jellegét, József kizárólagosan a lakosság javát szolgáló intézménynek tekintette s ezért elvárta, hogy fenntartásáról minden falu maga gondoskodjék. Felfogásának ismételtén is kifejezést adott. Először 1787-ben, amidőn felmerülvén a kérdés, hogy a plébánia- és templomépítési terhektől mentesüljenek-e a protestáns és görögkeleti földesurak, a központi hatóságok erélyesen tiltakoztak annak még a gondolata ellen is, hogy a vallásalapra háruljanak ily esetekben a kiadások. Nézetüket, hogy akatholikusok kegyurak lehetnek, hiszen a püspök jelöltjei közül nevezik ki a plébánost, helyeselte József, de ezzel még nem érte be. Bár nem iskoláról volt szó és nem is a tanulmányi alapról, a rezolúciótervezethez hozzáíratta a figyelmeztetést, hogy az iskolai épületekről a lakosok valamennyien, valláskülönbség nélkül kötelesek gondoskodni, számuk és anyagi erejük arányában, mivel a haszon is az övék.¹⁰⁰ Másodszer pedig 1788-ban, a vegyes iskolák ideáltípusát megszemélyesítő ráckeveinek az ügyét tárgyalva. Itt a háromvallású és kétnyelvű lakosságnak egy háromosztályos iskolát kellett volna felállítania, az uradalom bérlője azonban vonakodott hozzájárulni a kiadásokhoz, mivel a birtokot azzal

auch Geistliche von der nemlichen Religion zu Rektoren zu verwenden. Es wird demnach von den Lokalumständen abhängen, ob die Aufsicht einer vermischten Schule entweder einem Komitats- oder Herrschaftsbeamten oder auch einem bei der Gemeinde vorhandenen Notare, wie auch einem dazu geeigneten Privatmann, der hie und da ohne Zweifel vorgefunden werden mag, anvertrauet werde. Durch gute Einleitung des k. Direktors und eifrige Verwendung des Inspektors kann solches am füglichen bewirkt werden. (M. kanc. 1326/1786.)

⁹⁹ A nyitramegyei Negyed plébánosát, akit a főigazgató, br. Prónay Gábor el akart helyeztetni, „szerénytelen” viselkedése miatt a tanulmányi bizottság javaslatára József komolyan meginttette. (StR. 405/1788.)

¹⁰⁰ Márc. 17. kabineti kézzel: „und ist nur zu erinnern, dass für den Bau und Reparation der Schulhäuser so wohl katholische, als akatholische Inwohner nach Zahl und ihrer Kräften sämtlich beyzutragen haben, weil alle hievon Nutzen ziehen”. (StR. 1224/1787.)

a feltétellel kapta, hogy abból semmit sem idegenít el, sem pedig zálogbavetéssel vagy más módon meg nem terheli. A hatóságok és az államtanács ekkor azt ajánlották, hogy az uralkodó érvénytelenítse a korlátozó kikötést s így tegye a bérlőt képessé az iskolaterhek viselésére. József a déli harctéren tartózkodott, amidőn az akta eléje került, de ott is talált időt, hogy nézeteit maga fogalmazta szavakkal kifejezésre juttassa. Aki a hasznot akarja – idézte a latin közmondást – annak a terhet is hordoznia kell. Mivel pedig az iskolák az egyes emberek képzését szolgálják, nem terhelhetik a közösséget, hanem felerészben a lakosoknak, felerészben a birtokosoknak kell őket fenntartani, azzal a hozzáadással, hogy az utóbbi tartozik a helyről és felszereléséről gondoskodni.¹⁰¹

Ezek a megjegyzések csak József felfogására jellemzők, mert nem nyerték merev alkalmazást. Szabályozásra ugyanis nem volt szükség, mivel a Ratio educationis óta az volt a gyakorlat, hogy a tanügyi hatóságok a jobbágyfalvak és a földesurak közt szerződést hoztak létre s így állapították meg, hogy melyik fél, milyen arányban s hogyan fedezze a kiadásokat. A kancellária nem látott okot, hogy a szabad egyezkedés szokásával szakítson, s ezért József rendeletét csak akkor akarta érvényesíteni, ha a földesúr és falu közt nem lehetne megállapodást létesíteni.¹⁰²

A protestánsok körében nem volt egységes a vélemény, hogy a vegyes iskoláknak az egyháztól függetlenülését miként fogják fel. A tények előtt senki sem hunyhatott szemet és azt mindenkinek el kellett ismernie, hogy az új típusú „közömbös” iskola protestáns egyházi szempontból jobb, mint a régi, a katholicizálásra törekvő. Bizonyos, hogy sokan ennek a belátás-

¹⁰¹ Az áthúzott rezolúció-tervezet után, kabineti kézzel, Fehértemplom, 1788. aug. 21.: Qui vult commodum, debet et ferre onus. Schulen müssen zu Bildung der Menschen bestehen und diese können nicht auf allgemeine Kosten, noch von dem Studienfundo unterhalten werden. Es hat also die Herrschaft die eine und die Unterthanen die andere Helfte der Unkosten zu tragen. Die Herrschaft aber überdies hat die loca physica und die Gerätschaften dazu zu geben; und ist das namliche in allen anderen Gelegenheiten zu beobachten. Ob aber eine Schule mit 3 Klassen in einer Insel, wie Raczkeve nöthig ist, dieses glaube ich nicht und wird also wohl auch eine mit 2 Klassen hinlänglich seyn. (StR. 2642/1788.)

¹⁰² M. kanc. 12.001/1788.; Kubinszky, a ref. feljegyzése szerint a kancellária határozata ez volt: Was aber jenen Punkt der a. h. Resolution betrifft, welcher auf das Allgemeine abzielet, so erachtet man, dass nachdem vermög bestehenden a. h. Verordnungen die Dotirung der Lehrer durch die mit der Grundherrschaft und den Unterthanen zu errichtende Contracte und durch selbe zu leistende Beiträge zu beschehen habe, von dieser a. h. Verordnung nur dort ein Gebrauch zu machen wäre, wo die Dotirung der Schulen auf obangeführte Art nicht bewürket werden kann.

nak a hatása alatt hajlottak a kompromisszumos megoldás felé és nyugodtak bele, hogy egy-egy falusi iskola a katolikus-sal ugyanazon épületbe kerüljön. Az ő képviselőjükül Vay Istvánt tekinthetjük. Mivel 1787-ben elvállalta a pécsi tankerület főigazgatóságát, kétségtelenül azonosította magát Swieten törekvéseivel. De csak opportunusból, mert hiszen 1786-ban még így kérdezte: „Miért vágnánk mi a közösre, amelynek egyvelítése, ha most eleinte valami kémeléssel menne is, de ez után meddig mégyen, ki tudhattya, kivált nem mi, hanem mások lévén annak igazgatói és bírái.” A maga főigazgatóságát nyilvánvalóan elég biztosítéknak tekintette s nem félt többé a „mixta oskolák”-tól, amelyekre pedig előzőleg „gondolni sem szeretett”. Nem egyéni érvényesülése készítette, hogy a bizalmatlansággal felhagyjon; az előnyöket már kezdetben elismerte, csak attól félt, hogy azok „ideig valóknak” bizonyulnak.¹⁰³

Voltak azonban olyanok is, akik szívesen látták az egyesülést s abban, éppen mint Swieten és József, a felekezeti közti béke szimbólumát ismerték fel, továbbá utat és lehetőséget a tolerancia szellemének megerősödéséhez. Azokat, akik feltétel nélkül vallották Swieten kultúrpolitikájának a helyességét, a szabadkőművesség, az egyházi orthodoxiával szembe forduló szellemi áramlat ejtette hatalmába. Új és varázserejűnek tetsző mozgalom volt ez, – a kor legnagyobbjai lettek híveivé – s úgy látszott, hogy ő fogja valóra váltani a felvilágosodás korának minden ígérését s teszi az emberiséget boldogabbá. Mivel mindazok előtt, akikben élt a vágy eljutni a szociális és kulturális bajok orvosságához, a szabadkőművesség látszott a legalkalmasabb eszköznek, a katolikusokon kívül protestánsok is örömmel csatlakoztak hozzá s támogatták a bécsi vezérek művelődéspolitikai elgondolásait. Nem jelentett ez számukra szakítást az egyházi hagyományokkal; úgy vélték, hogy csak annak a merev orthodoxizmusnak fordítanak hátat, amelynek római válfaja ellen katolikusok is küzdöttek. Ilyen emberek közül kerültek ki Swieten protestáns munkatársai. Mint minden kezdeményezés hívei, ők sem voltak sokan, de annál lelkesebbek. Közülök Kazinczy Ferenc buzgalma volt a leglángolóbb.¹⁰⁴

Ő a nevelésügynek s vele a magyarság művelődésének fellendítésére látott alkalmat az iskolák fejlesztésében s hogy

¹⁰³ 1786. júl. 25. Berkesz, Ráday Gedeonhoz. (Ráday-Istár 1482. sz.)

¹⁰⁴ Tanfelügyelői működését részletesen ismerteti Imre S.: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorsága. Budapesti Szemle. 83. k. (1895.) – Váczy J.: Kazinczy Ferenc és kora. Bp., 1915. I. k. 152–95. l. – L. még Gragger R.: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorságához. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. 87. skk. l.

az embereket rávegye a változtatásokra, szívesen rázatta magát hetekig a rossz utakon hóban-sárban, amikor sorra járta kerületének falvait, városait. Ha igyekvést, munkakedvet talált, megdicsérte a tanítókat, lettek legyenek katolikusok vagy protestánsok,¹⁰⁵ de ugyanígy kész volt a korholásra ott, ahol idejétmúlt tanítási módot látott. Rozsnyón tehát az evangélikus leányiskola tanítóját nem annyira mint inspektor, hanem inkább mint protestáns megszidta, amiért a katekizmus szerinti értelmetlen magoltatással fárasztja a gyermekeket s így „a felvilágosodás jótékony melegének kárára hideg homályt” terjeszt.¹⁰⁶ A tárgyalásokon, amelyeket az iskolák közösségei érdekében lelkészekkel, előljáróságokkal, földesurakkal folytatott, ugyanennek a felvilágosodásnak „bölcseleti és patrióta elveivel” próbálta a vonakodókat meggyőzni az új iskolák ártalmatlan voltáról s ha ez nem sikerült, az eredménytelenséget annak tulajdonította, hogy a tolerancia szellemével ellenkező megértetlenség a bizalmatlanság köpenyét vette magára.¹⁰⁷ De azért, noha hitfeleinek gyanakvó óvatossága sok tervét keresztelte, elismerte, hogy a protestánsok bizalmatlansága érthető a múlt idők tapasztalatai után s ezt a meggyőződését példákra hivatkozva, felsőbbbsége előtt nyíltan ki is fejtette.¹⁰⁸

¹⁰⁵ L. megjegyzéseit a kassai kerület elemi iskoláiról készít, 1786/7. évi kimutatásban: helyitt. schol. nat. distr. Cassov. 1787/8. f. 1. nr. 21.

¹⁰⁶ „Die Frucht dieses Menschen ist Charlatanerie – auswendig gelernt bis zum Ersticken fortgeplauderte und ganz und gar nicht verstandene Catechismusfragen, die geschickt sind, die Zahl der Betschwestern mit der Zeit zu vermehren und Irrthum und kalte Finsterniss, der wohlthätigen Wärme der Aufklärung zum Nachtheile, auszubreiten. Da ich es merkte, dass diese Schule ganz und gar nicht das zur Absicht hat, dass vortrefliche Mutter gebildet werden sollen, so machte ich bald ein Ende, nachdem ich vorher meine Meinung nicht als Nationalschulenvorsteher, sondern als Protestant dem Director dieser Schule, dem gegenwärtigen Prediger und dem Lehrer selbstem eröffnet habe”. (Jelentése 1788. júl. 12., Rozsnyó, u. o. 1787/8. f. 1. nr. 82.)

¹⁰⁷ „... allein die mit dem Geiste der Toleranz streitende unphilosophische Gesinnungen mancher evangelischen Beruffenen steckte sich hinter ein unwillig bekanntes Misstrauen und stellte mir anstatt der erwarteten Befolgung eine Remonstration vor”. (U. o.)

¹⁰⁸ Szepesszombathelyi tárgyalásairól szóló 1787. febr. 20.-i beszámolójában írja, hogy a protestánsoknak adandó engedmények hatása alatt bizonyára több falu hajlana az iskolák közössé tételére, „von denen jetzt sich nichts hoffen lässt, indem die Intoleranz eben in dieser Gegend die häufigste Grausamkeiten ausgeübt und dadurch das Vertrauen der Protestanten ganz benommen hat. Nur eine Stunde weit von hier liegt Teplitz, wo noch vor etwelchen Jahren die Jesuiten (so wurde dies mir hier erzählt, als ich die Lutheraner zu mehreren Vertrauen aufmunterte) den ewangelischen Unterthan, dass er wider ihren Befehl in der Nacht bey einem benachbartem evang. Predigern beichtete und das Sacrament des heil. Abendmahls empfieng, auf das erbärmlichste geprügelt und

Azok, akik Kazinczyval és társaival szemben állottak, a kizárólagosan egyházi jellegű iskolázásért küzdöttek, még pedig nem kisebb állhatatossággal. Necsak a régihez, való ragaszkodást, a csökönységét vegyük észre szereplésükben. Bizonyos, hogy a többséget, a lomha tömeget ez irányította.¹⁰⁹ Azonban voltak olyanok is, akik a helyzetet jól átgondolva és az európai szellemi légkört Kazinczyéknál nem kevésbé ismerve, tartottak ki konzervatív álláspontjuk mellett. Az ő meggyőződésüket gr. Teleki József, a világotjár, nagyműveltségű főúr¹¹⁰ fejtette ki, akit az 1790-es évek fordulatai nemcsak igazoltak, hanem a koronázó országgyűlésen a protestánsok általánosan elismert vezérévé avattak. Ő 1787-ben elvei kedvéért magas tisztségét, a pécsi főigazgatóságot is otthagya, amidőn tiltakozó felirata eredménytelennek bizonyult. A dunántúli reformátusok és a bácsi evangélikusok elutasító állásfoglalására hivatkozva és azt használva fel kiindulópontul, a következő okokból ellenezte ekkor a vegyes iskolákat: 1. Az ifjúság protestáns vallásos érzését veszély fenyegeti bennük, mert bár a Ratio educationis és a későbbi szabályozás is szigorúan tiltja a befolyásolást, mindaddig, amíg a katolikusok vallásukat egyedül üdvözítőnek tartják, a félelem indokolt is. 2. A vallási közömbösség, indifferentizmus fog működésük nyomán észrevétlenül gyökeret verni. 3. A tanítók közt állandóan nézeteltérés, sőt viszály fog uralkodni. Hasonlóképpen a falvakban is állandósul az egyenetlenség, mert örökös lesz a vita a tanítók fizetése és alkalmazása, továbbá az iskolai épületek jókarbantartása felől.

Teleki meggyőződése szerint minden felekezetnek biztosítani kellene a korlátlan szabadságot, hogy iskolákat állíthasson fel, továbbá meg kellene adni az engedélyt, hogy tanítóit szabad, önkéntes hozzájárulásból tartsa el, a gyermekeket pedig tetszés szerint küldhesse bármilyen iskolába. Ez volt a tiszta protestáns egyházi felfogás, József uralkodása alatt azonban nem számíthatott elismerésre. A helytartótanács

dann als ihm der ganze Rücken aufgeschwollen war, mit dem zerschlagenen Theile des Körpers auf das kalte Eis hingestreckt. Dieses Beyspiel führe ich nur an, um begreiflich zu machen, wie viel Mühe es koste das eingewurzelte Misstrauen der Zipser Protestanten gegen alles, was catholisch ist, auszurotten". (U. o. 1787/8. f. 1. nr. 12.)

¹⁰⁹ Ezek előtt Klaniczay János besztercebányai iskolafelügyelő szavai szerint a jezsuitáknál is veszedelmesebbnek látszott az új tanítási rendszer, amelyet természetesen nem is ismertek. (Váczy J.: Kazinczy Ferenc levelezése. Bp. 1890. I. k. 319. l.)

¹¹⁰ V. ö. Krusché E.: Gr. Teleki József élete és művei. Budapest, 1928. – Fuhrmann K.: Gr. Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok. Budapest, 1929.

Mitterpacher kanonok, a jozefinista szellemű referens, a kancellárián pedig Pászthory találta „teljesen megvalósíthatatlannak és az általános rendszerrel homlokegyenest ellenkezőnek.”¹¹¹ A hivatalos álláspontot ugyanis József haláláig Swieten képviselte s így a bürokrácia a vegyes iskolák megszervezésének gondolatát ápolgatta.

A monarchia kultúrpolitikájának intézője egyébként a tiszta protestáns elemi iskolák tanítási rendjét is át akarta alakítani. Kívánsága, sőt követelése úgy hangzott, hogy az ú. n. normális methodus szerint, vagyis a megreformált, moderné tett módon történjék az oktatás. Kétségtelenül indokolt volt, hogy képzett tanítók nyerjenek alkalmazást s az utasítás végrehajtása magának a protestáns iskolázásnak is hasznára vált volna. Hasonlóképpen vitathatatlan, hogy ez a normális methodus egyáltalán nem érintette az egyházi érdekeket. Ezért nem is idegenkedtek kezdetben a protestánsok legjobbjai még attól sem, hogy ők maguk szervezzenek néhány fő normális iskolát.

Nem kisebb ember, mint Ráday Gedeon, a költő magyarázgatta eleinte – 1782 márciusában, – hogy miért kell József intencióit megszívlevélve egyházkerületenként két-három normális iskolát felállítani, hogy azután közülök egyben, az anyaiskolában gyakorolhassanak a leendő tanítók s így észrevétlenül, fokozatosan az utolsó faluban is érvényesülhessen a reform. Helyesnek találta ugyanis az uralkodó szándékát, hogy „jó és hasznos parasztembereket és értelmes cíviseket akar nevelni” s meg volt győződve, hogy ilyen emberekre nem kisebb mértékben van szükségük nekik, mint a katolikusoknak. Hasonlóképpen tetszett neki a gondolat, hogy a normális iskolákban a tanítóképzéssel kapcsolatban a gyermekek megtanulhatják a reális tárgyakat. Ezért utasította vissza erélye-

¹¹¹ M. kanc. 2427/1787., a helytartótanács 1787. febr. 13.-i előterjesztése és a kancellária márc. 7.-i határozata. – A kassai tankerület evangélikusai abban az iratukban, amelyet gr. Török Lajos főigazgató 1786. jún. 3 án küldött fel a helytartótanácsnak, így érveltek a közös iskolák ellen: 1. Szülők és gyermekek egyaránt bizalmatlanok a más vallású tanítók iránt. 2. A tanítók közt gyakori lesz a gyűlölködés és „ex respectu dominantis religionis nostrorum oppressiones et postpositiones”. 3. Kisebb helyeken csak egy iskolai épület van s így a tanítók egymást zavarnak. 4. A nézeteltérések szakadatlan sorára kell számítani. 5. Az is zavart okoz majd, hogy a katolikus tanító a gyermekeket a régi könyvekből oktatja, az evangélikus pedig a már átdolgozott újakból. (Helyitt. schol. nat. distr. Cass. 1786. f. 1. nr. 31.) – V. ö. m. kanc. 8762/1786; Pászthory itt megjegyezte: Die Protestanten haben ihre Meinung über die Schulbücher keineswegs zu äussern, sondern nur die Verbesserung oder Weglassung desjenigen, was ihrer Religion anstößig ist, anzugeben; und so werden in den gemischten Schulen die nemlichen Bücher überall gebraucht und nicht verschiedene, wie die Protestanten am Ende ihrer Vorstellung vermuthen.

sen Hatvaninak, a debreceni professzornak a tervét, hogy a követelések elől arra hivatkozva térjenek ki, hogy az ő latin iskoláik eddig sem zárkóztak el az említett tárgyak tanítása elől. „Hol adattatnak – vetette fel egymás után a kérdéseket – az gyermekeknek az história naturalisnak azok a részei elő, az melyek vagy az commerciumra vagy az világi élet tökéletesebb boldogságára szükségesek! Hol taníttatnak az gyermekek az oeconomianak első és legszükségesebb elementumira, hogy annak idővel hasznát vehessék? Hol instruál tatnak az geometriának elementumiban, legalább az földmérésre nézve. Hol installálják nékiek az iustumnak, aequumnak, decorumnak, honestumnak megfoghatásokhoz való első principiumait, hogy abból fejedelmekhez, földesurukhoz, felebarátjukhoz és önnönmagukhoz való kötelességeket megtanulják és idővel alkalmas civisek váljanak belőlük. Úgy tartom, ezek még nálunk soha is magyar iskolákban (mely eddig nem is volt) nem taníttatának.” A reformok lényegével egyetértett tehát s azt is természetesnek találta, hogy minden ponton, ahol a vallás kérdése érintetlenül marad, a katolikus iskolákban már érvényesült tanítási módhoz közeledjenek.¹¹² Az evangélikusok pedig nem állva meg az elvi helyeslésnél, Korabinszky Jánost, aki hosszabb ideig pozsonyi iskolájuk segédtanítója volt,¹¹³ tanulmányútra küldték Németországba, hogy az ottani normális iskolai tanítási módot megismerje, a könyveket megvásárolja s így a hazai reformok kidolgozását megfigyeléseivel és beszámolójával megkönnyítse.¹¹⁴

A Rádayéhoz hasonló megértés könnyen eloszlathatta volna a bizalmatlanságot, az 1785-ben Swiententől sugalmazott ígéretnek pedig, hogy a tiszta protestáns normális iskolák ta-

¹¹² 1782. márc. 17. Pest, fiához. (Ráday-Itár.) Ez Bécsből márc. 20. írt válaszában megnyugtatta: „... én is azt tartom, minden okosan gondolkodó emberek abban vagynak, az miben kedves uram atyám méltóztatik lenni”.

¹¹³ Szinyei J.: Magyar írók élete és munkái. VI. k. 978. skk. l.

¹¹⁴ Az evangélikusoknak Pesten 1783. márc. 18. tartott tanácskozásán jelentette be br. Prónay Gábor, hogy előlegezte a pénzt „domino Korabinszky scholas Augustanae confessionis addictorum in Germania vernaculas, imprimis autem Reczkiranam experiundi causa, libros item et alia adminicula rei nostrae scholasticae comparandi gratia eorsum abeunti”. (Egy. evang. egyház ltára, I. a. 12.; 7.) – Egyébként a belátásról, hogy tanítóképzőkre szükség van, tanúskodik Perlaky Dávid komáromi ev. esperesnek már József halála után tett következő kijelentése is: „Valamíg oskolamestereket nevelő seminariumaink nem lesznek Magyarországon, mindaddig nem is remélhetjük, hogy jobb oskolamestereink legyenek és a gyermekek is jobb módjával taníttassanak. Mert hogyan tanítson az, aki azt sem tudja és sohasem is tanulhatta, mit s mi módjával tanítson?” (Szelényi Ö.: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. 166. skk. l.)

nárai a tanulmányi alapból kaphatják fizetésüket, egyenesen lelkesítően és ösztönzően kellett volna hatnia. Ehelyett egyre fokozódó idegenkedést látunk. Közben ugyanis József kiadta germanizáló rendeleteit, amelyek birodalmának egyetemes hatósági és iskolai nyelvvé a németet avatták. Nem a magyart akarta feleslegessé tenni és még kevésbé óhajtotta – mint azt nyíltan megmondotta – a magyarságot megfosztani anyanyelvétől. A német mint a kormányzás, közigazgatás és művelődés nyelve, elgondolása szerint, kifejezte volna a birodalom egységét, kényszerintézkedése pedig megkönnyítette volna a hatalmas monarchiában azoknak a népeknek, így a magyarnak is, az érvényesülését, amelyeknek fiai, nyelvterületük szűk határai közé szorítva, eddig nem tudtak képességeiknek megfelelő helyet biztosítani maguknak. Szándékát annál kivihetőbbnek gondolta, mivel nálunk nem az anyanyelv, hanem a latin helyébe akarta a németet helyezni s így megérthető csodálkozása, hogy a magyarság nemcsak leplezetlen visszatetszéssel fogadja intézkedéseit, hanem azokat mindenképpen el akarja hártani.¹¹⁵ Tervei szerint a németet azonnal, 1784 őszétől kezdve tanítani kellett volna az iskolákban és uralma végéig nem szűnt meg korholni, buzdítani a hatóságokat, hogy az oktatás nyelvvé mielőbb az legyen.

Közoktatási reform és német nyelvű iskolázás így egyet jelentett, következésképpen a szembefordulás az utóbbival a változtatások gondolatának elutasításával lett azonos. A protestánsok pedig annál szorosabbnak érezhették germanizálás és normális iskola közt az összefüggést, mivel éppen az ő ügyeiknek a vizsgálata során, az erdélyi közoktatási reform elleni panaszokra hozta meg József (1784. aug. 21.) – saját kezűleg vetve a szavakat papírra – azt a rendeletét, hogy a normális iskolákban az ifjúságot a monarchia általános nyelvére, a németre annál inkább meg kell tanítani, mivel az ebben járatlanok a jövőben a latin osztályokba, vagyis középiskolába nem vehetők fel.¹¹⁶ Egyébként nem ez volt az egyetlen jel, hogy a megreformált iskolát Bécsben a germanizálás eszközének tekintik, mert pl. Swieten is – 1787 végén – hangoztatta, hogy a felállításra kerülő protestáns nemzeti iskolákban olyan tanítókat kell alkalmazni, akik a normális oktatási módszerben és a német nyelvben jártasak.¹¹⁷ Ez az óhaj eleve teljesíthetetlen volt, hiszen magyar

¹¹⁵ Komis Gy.: A magyar művelődés eszményei 1777–1848 Bp. I. k. 80. skk. I.

¹¹⁶ StR. 1242/1784. (*Iratok*.)

¹¹⁷ A helytartótanács 1787. nov. 8.-i előterjesztésének (ref. Brunsvik Antal) tárgyalásakor a kancellária (ref. Pászthory) is kívánatosnak mondotta, hogy Veszprémben és Pápán vegyes iskola alakuljon, de hozzájárult, hogy a terv

anyanyelvű vidékeken máról-holnapra nem is lehetett németül beszélő tanítókat találni.

A protestánsok kényszerhelyzetükben a gyengék fegyveréhez, a passzív rezisztenciához folyamodtak és a megfelelő tankönyvek hiányával indokolták, hogy miért nem honosíthatják meg a normális methodust. Érvük oly hatásos volt, hogy Swieten és a bécsi hatóságok egyaránt kénytelenek voltak meghajolni előtte. Valóban nehéz is lett volna kétségbevonni panaszaik jogosságát, hogy lehetetlen használniok a németből szolgálilag fordított tankönyveket, ha egyszer még az 1781-ben kiadott ábécés könyv is tartalmazta a minisztrálás szövegét, a litániát, továbbá a katolikusok közkedvelt imáit és himnuszait.¹¹⁸ El kell ismernünk, hogy Bécsben készséggel adtak igazat a protestánsoknak, hogy csak oly könyvekből taníthatnak, amelyek a legcsekélyebb mértékben sem sértik vallásos érzésüket.¹¹⁹ Mivel pedig a megfelelő tankönyvek elkészültéig mentesítették őket az új methodus alkalmazásának kötelezettségétől, a protestánsok nem jelentéktelen haladékok nyertek. Elég volt ugyanis a helytartótanács folytonos sürgetése ellenére is adósoknak maradniok azzal a lajstrommal, amelynek a botránkozásra alkalmat adó mondatokat, részeket kellett feltüntetnie,¹²⁰ amidőn pedig már nem lehetett tovább

ellenzése esetén külön református iskolák szerveztessenek. A helytartótanács szólvó leirat tervezetébe Swieten ekkor sk. toldotta be: Indessen ist jedoch immer darauf zu sehen, dass in diesen reformirten Nationalschulen die Lehrart nach der Normalvorschrift bestellt und der Unterricht von Lehrern, welche dieser und der deutschen Sprache kundig sind, besorget werde. (M. kanc. 15.732/1787.)

¹¹⁸ StR. 3192/1784. (*Iratok.*) – Az egyetem tanácsa 1784-ben, amidőn számat kellett adnia, hogy a könyv hogyan tartalmazhatja a kifogásolt részeket, a felelősséget elhunyt elnökére, Patachich Ádám kalocsai érsekre hárította, mivel a tankönyvek gondozására ő személy szerint kapott felhatalmazást. A további vizsgálat folyamán Erdélyi József tanfelügyelő szavaiból kiderült, hogy a pesti commissióban, amely az érsek elnökle alatt tanácskozott, valamennyi tanfelügyelő hozzájárulásával egyeztek meg annak idején, hogy az említett részek a rendkívüli olvasmányok közé felvétessenek, amint azok különben helyet nyertek az iskolák részére készült és munkarendjüket feltüntető tabelláris kimutásban is, amelyet 1780. május 19-én Mária Terézia jóváhagyott (m. kanc. 861/1785.). Ezek után természetesen elmaradt a felelősségre vonás és a helytartótanács csak a kifogásolt lapokat távolította el a könyvekből.

¹¹⁹ Amidőn a helytartótanács 1786. febr. 21. (ref. Haller) utasította a nagyváradi kerületi főispánt, hogy a református iskolákat a normális methodus szerint rendeztesse, az udvari tanulmányi bizottság (ref. Pászthory) megjegyezte: Die Normallehrmethode sey zwar auch in diesen Schulen allerdings zu befolgen, hiezu sey aber notwendig, dass die Lehrbücher nach der Verordnung vom 31. August d. J. N. 10.744/464. zum Gebrauch der Protestanten adaptirt werden. (M. kanc. 2687/1786.)

¹²⁰ Az első felszólítást 1785 nyarán nyerték, sürgetést pedig a helytartótanáctól 1786. ápr. 4., aug. 16., szept. 5., okt. 10. és 17. (m. kanc. 1085/1787.)

halogatniuk a dolgot, vonakodásuk igazolására egy-egy kifogásolható mondatot minden munkából kikeresniük, pl., hogy a levélformula-gyűjtemény a vallásban szerzendő érdemeket emlegette, a földrajzkönyv Rómáról azt mondta, hogy: „a látható egyház fejének székhelye”, stb. Ha a helytartótanácson Haller a kifogásokat magukban talán még nem is találta volna elég nyomósaknak, annak az észrevételnek a helyességét, hogy a németből fordított munkák magyarsága hibás és ezért használhatatlanok, kénytelen volt elismerni. Elnyerve Swieten felhatalmazását, a tankönyveket átadatta a nagyváradi tankerületi főigazgatónak, hogy az fordítsa le őket magyarra s előzékenyen meghagyta még neki, hogy a szöveget előbb a reformátusok vezetőinek mutassa be s csak azután terjessze fel a helytartótanácsához.¹²¹

Az átültetésre az új pécsi főigazgató, Vay István vállalkozott. Róla tudták barátai, hogy erős kritikai hajlama és nyelvérzéke elégedetlen a régi fordításokkal és gyökeres – következésképp hosszabb ideig tartó – átdolgozást tart szükségesnek, hiszen már 1786-ban megmondotta róluk: „Ha csak a nyelvünket az nemzeti iskoláknak természeti ellen elrontani nem akarjuk, azokkal iskoláinkat meg nem zavarhatjuk. A több számtalanok között csak ez mitsoda nevetséges Schul Kind Iskola Gyermekek, ennél fogva hát Schul Fuchs Iskola Róka. Szemben tűnőbbek azok, mint sem menteni lehetne. Sokkal könnyebb az azokban lévő cél szerint újakat csinálni, mint azokat igazítani, alig lévén egynéhány sor, amelyben igazítást nem kellene tenni”.¹²² A munkával úgy látszik, nem igen sietett, aminek a reformátusok bizonyára nagyon örültek, mivel maradt legalább egy mentségük, hogy miért nem alkalmazzák a normális methodust és valósítják meg a katolikussal egyező tanrendet, miközben természetesen nem szüntek meg hajtogatni, hogy készek, ha vallásuk nem szenved sérelmet, annak elfogadására.¹²³

Arra vonatkozólag, hogy a szabotálás oka valóban a német nyelvtől való idegenkedés volt, bizonyítékul felemlíthetjük, hogy a protestánsok 1783-ban, amidőn még nem volt szó germanizálásról, egy hatalmas kötetben összeírták a tankönyvek hibáit (1783. aug. 5.-i folyamodványukhoz mellékelve, m. kanc. 7566/1783.), vagyis akkor még szívesen elvégezték azt a munkát, amelyre később oly sokat kellett őket nógatni.

¹²¹ M. kanc. 1085/1787.

¹²² Levele Ráday Gedeonhoz, 1786. május 26., Berkesz. (Ráday-Itár 1483. sz.).

¹²³ A négy református egyházkerület 1788. szept. 15.-i folyamodványában mondja: Ja wir haben gleich im Jahre 1783. selbst angeboten, nicht zwar dass wir der vorgeschriebenen oder künftig vorzuschreibenden Normalordnung und Gleichförmigkeit unsere Schulen unterwerfen wollen, denn dies wäre nichts an-

Erre a kifogásra szükségük is volt, mert közben a tanügyi hatóságok, hogy valami eredményt mutathassanak fel, minden rábeszélő képességükkel ösztökélték őket a reformokra. Nem fukarkodtak az ígéretekkel sem. De hiába bíztatták 1787-ben a tiszántúliakat, hogy állítsanak Debrecenben, Nagybányán, Máramarosszigeten és az egyik kunsági városban normális iskolát, a tanulmányi alap majd fedezni fogja mindazokat a kiadásokat, amelyeket a városokkal megkötendő szerződések fedezetlenül hagynak,¹²⁴ süket fülekre találtak. 1788 őszéig csak Miskolcon és Kunszentmiklóson sikerült az új tanítási rendszert, ha nem is meghonosítaniok, de legalább megnyugtató módon alkalmaztatniuk. Debrecenben ellenben minden törekvésük hajótörést szenvedett. A végén itt már azzal is beérték volna, ha a tiszántúli kerület egyes tanítókat kirendel a nagyváradí praeparandiába a normális methodus elsajátítására, az elemi iskolák épületein elvégezteti a szükséges javításokat, amint azokat a tanfelügyelő megállapítja, a tanítók fizetését szerződészerűleg meghatározza s igazgatókat jelöl ki. Tehát nem annyira gyökeres változtatásokról volt már szó, hanem inkább csak annak a külső látszatnak a biztosításáról, hogy az oktatási rend egyszer majd az egész országban egységes lesz. De még ezt sem sikerült elérni, noha a nagyváradí kerületi főispán, gr. Haller a tanfelügyelővel egész bizottságot küldött Debrecenbe.

Az eredménytelenség láttára az a vélemény alakult ki nemcsak Nagyváradon, hanem Budán a helytartótanácsban is, hogy a tanügyi reformtól mindaddig mentesíteni kellene Debrecen, amíg az előnyökről mások példájára és saját tapasztalataiból meggyőződve, maga nem fogja azt önként és szívesen alkalmazni. Ez az eset nyújtott módot Swietennek, hogy még egyszer világos szavakkal körülírja tagadhatatlanul idealista felfogását. Meghártni és felhagyni az egységes tanítási rendszerrel, mint Haller javasolja, semmiképen sem szabad – jelentette ki, – mivel magának az ifjúságnak az érdeke szenvedne kárt, azonban ugyanígy aggályos volna már most kényszerű és fenyítő eszközöket alkalmazni. Ehelyett az emberek meg kell győzni a rendszer helyességéről, mégpedig méltá-

ders, als uns und auch unsern Nachkommen die Hände zu binden und aller Schul- und Studienfreiheit zu entsagen, ohne welche doch die Religions- und Gewissensfreiheit sich nicht einmal denken lässt, sondern dass in unsern sowohl National- als andern Schulen, so weit es unsere Umstände erlauben werden, die nämlichen Wissenschaften und Sprachen gelehret werden sollen, auch die Ordnung und Lehrart nach der Normalordnung und Lehrart, nicht zwar in allen, sondern in so weit wir es ohne Nachteil der Studien und der Religion tunlich erachten werden, von uns selber eingerichtet werden soll. (M. kanc. 13.285/1788.)

¹²⁴ A rendeletet idézi: m. kanc. 14.277/1787.

nyos intézkedésekkel, amelyek – fejezte ki a felvilágosodás korát jellemző bizalommal – végül is hatni fognak, hiszen az igazi akadályokat jelentő, a nagy tömegbe belegyökereződött bizalmatlanságot és előítéletet a példák oszlatják csak el. Mivel azonban Debrecenben, a reformátusok központjában ily eredményre most még nem lehet számítani, kisebb helyeken kellene próbálkozni, hogy azután „a tapasztalás, amely a bizalmatlanság és elfogultság egyetlen és legerősebb orvosszere”, ezt a várost is jobb belátásra bírja. Nem kell tehát felhagyni a tervvel, adta ki az utasítást, azonban engedelmességre akkor kell szorítani a protestánsokat, amikor már az új tankönyvek elkészültek.¹²⁵

Nem vonható kétségbe, hogy ez a ritka méltányos felfogás a protestánsok számára halasztást jelentett, ha nem is elvben, de a valóságban, mert nem kellett mást tenniük, mint a tankönyvek megszerkesztésével tovább késlekedniük. Sőt mert Swieten, éppen a bizalmatlanság elosztatására, azt is megengette, hogy Vay István munkáit, mielőtt a helytartótanács elé kerülnek, a debreceni szuperintendencia vallási szempontból felülvizsgálja, eleve újabb halasztásra lehetett számítani. A passzív ellenállás, mint a következmények megmutatták, eredménnyel is járt, mert a reformátusoknak sikerült kibővíteniük a József haláláig hátralévő éveket.

Az elemi iskolák szervezetében tervezett módosítások mellett teljesen változatlanul maradt a protestáns felsőoktatás ügye. Azonban korántsem József hibájából. Noha állami szempontból elég lett volna, ha az egyetemet megnyitja a protestánsok előtt, tanárokat pedig közülök is nevez ki, ezzel nem érte be, hanem ismételten buzdította őket oly magasabbfokú főiskola megszervezésére, amellyel feleslegessé lehetne tenni a külföldi egyetemek felkeresését. A kérdés ugyan mindig esetlegesen merült fel, a külföldre induló protestáns diákok kérvényeivel kapcsolatban, azonban így is lehetett volna ösztönzést nyerni.

Először 1782 nyarán gondolt az államtanács arra, hogy szükséges volna a protestáns felsőoktatást megszervezni; ekkor ugyanis egyszerre harminc diák kért engedélyt a kimenetre, vagy pedig a további kint tartózkodásra. Józsefnek vala-

¹²⁵ M. kanc. 15.315/1788. – A kisebb helységekkel szemben alkalmazott hatósági eljárásra például szolgálhat Belényes esete, ahol, ebben a „veszedelmes sziget vagy szögletben” ekkor a lakosság többsége még református volt. Amikor a normális iskola megszervezésével együtt járó terheket a reformátusok nem akarták elvállalni, vezetőiket az alispán Nagyváradra citáltatta s ott – mint maguk beszélték – börtönnel fenyegetőzött, erőszakot azonban nem alkalmazott velük szemben. (Vállaji Sipos I.: A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárad, 1883. 81. skk. 1.)

mennyi tanácsadója csak vonakodva és magyarázatot keresve nyilatkozott igenlőleg. Amíg a protestánsoknak nincs theologiai karuk az örökös tartományokban s amíg legalább a bölcsészeti fakultás nem nyer jobb szervezetet, addig – mondotta Kressel – ki kell őket engedni, hogy tudatlanok ne maradjanak. Még egyszer és utoljára – jelentette ki Martini, a könyvek szabad behozatala mellett feleslegesnek találván a külföldön tanulást. A vitát Hatzfeld votuma döntötte el. Ő helyesen utalt arra, hogy a könyvek magukban nem elegendők s így a külföldre járást mindaddig nem lehet eltiltani, amíg nem lesznek itthon alkalmas tanárok, ennek a megvalósítása érdekében azonban – indítványozta – a kancellária tegyen előterjesztést.¹²⁶ A rezolúció, különös módon, nem tartalmazta ezt a határozott hangú felszólítást, hanem csak arra utalt, hogy a protestáns diákoknak a theologiai ismeretek megszerzéséhez itthon is teljes szabadsággal kell rendelkezniük,¹²⁷ s így a kancellária nem is tett további lépéseket.¹²⁸ A következő év legelején huszonöt újabb kérvényt tárgyalva Martini – mintha csak emlékezett volna Hatzfeld indítványára – a kancelláriától javaslatot kívánt beszerezni, miként lehetne megszüntetni a kint tanulást, az államminiszter pedig, még pontosabban, a protestáns theologiai stúdium megszervezésére vonatkozólag óhajtott felvilágosítást nyerni. Az államtanács tagjai mint előbb, most is azt a sok pénzt sajnálták, amit a diákok magukkal visznek s az anyagi érdek Józsefet sem hagyta hidegen. Határozata főleg azért tanulságos, mert az nem az államtanács javaslatának elfogadását jelentette, hanem maga fogalmazta mondatokban visszatükrözte egész elgondolását a protestáns felsőoktatás kérdésének megoldásáról.

Még ez alkalommal megengedi a külföldre utazást – hangzik a rezolúció – a kancellária azonban tegyen lépéseket, hogy az evangélikusok és reformátusok Magyarországon és

¹²⁶ Hatzfeld: Kressel-lel, weilen Toleranz- und Bücherfreyheit zu Belehrung der Jugend nicht hinlanglich, sondern auch Männer erfordert werden, welche innen die in denen Büchern enthaltenen Gegenstände aufklerden. Da also diese annoch abgehen, so müssen diese Dispensationen annoch in solang ertheilt werden, bis solehe Lehrer sich in hiesigem Lande finden werden; wie dieses einzuleiten seye, wäre von der Kanzley der Vortrag abzufordern (StR. 2340/1782.).

¹²⁷ Res., júl. 18. Laxenburg: Cancellariae opinionem approbo, plene confidens tamen, egressum eiusmodi studiosorum in provincias exteras studii causa imposteram eo magis quidem cessaturum, quod studiosos acatholicos etiam in addiscendis scientiis theologis plenam libertatem in patria assequi necessum est. (U. o.)

¹²⁸ A kancellária a helytartótanácsához intézett leiratában egyszerűen csak megismétli a rezolúció szavait, hogy a kimenők száma csökkenni fog. (M. kanc. 4449/1782.)

Erdélyben megszerezhessek a theologiai ismereteket s ennek a célnak az elérésére gimnáziumaik legyenek. Hasonlóképpen sürgősen állapítsa meg a kancellária a külföldi egyetemeken lévő protestáns alapítványokat és gondolkozzék, nem lehetne-e a tőkét valamiképpen áthozni az örökös tartományokba, hogy a közalaphoz csatoltatva, jövedelmük a protestáns gimnáziumi tanulók ösztöndíjára fordíttassék.¹²⁹ Ennek a határozatnak az értelmét, hogy t. i. mit akart mondani József, csak akkor tudjuk kihámozni, ha emlékezetünkbe idézzük szavait, amelyeket az 1782 február 28.-i audiencián Ráday Gedeonhoz és Prónay Lászlóhoz intézett. Akkor, dicsérőleg emlékezve meg a két nagy református kollégiumról, a debreceniről és sárospatakiról, buzdította Prónayt, hogy az evangélikusok is törekedjenek hasonló intézetnek a felállítására. Nyilvánvalóan efféle főiskolákra gondolt most, olyanokra, amelyekben a teljes theologiai felkészültséget meg lehet szerezni s ezzel a külföldre járás feleslegessé válik; azt egyébként sem remélhette volna, hogy közép-fokú iskolák diákjai számára megszerezheti az egyetemi ösztöndíjakat. Bizonyos, hogy nem akart külön protestáns egyetemet, amilyent egyidőben Mária Terézia tervezett Erdélyben.¹³⁰ A pesti egyetem megreformálása és kizárólagosan katolikus jellegének megszüntetése után ilyenről többé szó sem lehetett. A magyar theologiai főiskolákat azonban mindenképpen a külföldi egyetemekkel egy színvonalon állóknak képzelte el.

Sajnos, a kifejezést rosszal választotta meg vagy ő, vagy a latin szöveget megállapító Vogel udvari tanácsos, mert academia helyett a „gymnasium” szó került a rezolúcióba. Ez a kis eltérés is elég volt, hogy a kancellárián Ürményi elüsse a protestánsokra kedvező változtatás lehetőségét. Ő az uralkodói elhatározást szó szerinti értelmében fogta fel s így könnyű volt megállapítania, hogy a protestánsoknak mind Magyarorszá-

¹²⁹ A Martini-féle votum értelmében készített rezolúció-tervezet áthúzva s utána ugyancsak Vogel kezével, 1783. febr. 1.: Pro hac vice opinionem cancellariae adhuc approbo. Illico autem opportuna inviabit, ut pro Augustanae et Helveticae religioni addictis studium theologicum in ipso regno Hungariae et magno principatu Transilvaniae publice tradatur et hunc in finem in una alteraque provincia pro his accatholicis proprium gymnasium erigatur. Nec minus cancellaria sibi curae habeat, ut eae, quae in exoticis universitatibus pro accatholicis Ungaris et Transilvanis existunt foundationes, quam primum eruatur, cogitabitque porro, utrum non possibile sit, ut illarum summa capitalis quoquo modo in provincias meas haereditarias transferatur. In quo casu haec summa ad fundum publicum illocanda et interusurium ex illa promanans pro stipendiis in favorem studentis in his gymnasiis accatholicae iuventutis impendendum erit. (StR. 362/1783.)

¹³⁰ Fináczy E.: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. 368. skk. 1.

gon, mind Erdélyben elegendő gimnáziumuk van – amiben teljesen igaza is volt – következőleg újaknak a felállítására nincs szükség, hasonlóképpen a theologiai stúdium megszervezésére sem. Az a felvilágosítása is helyes volt – a protestánsok sem fejezhették volna ki magukat érthetőbben, – hogy azért szeretnek külföldre menni, mivel ott az alapítványok lehetővé teszik ingyenes tanulásukat, meg könyvek vásárlását s mert ezenkívül világot is láthatnak. József törekvéseinek lényegéről Ürményi szemmeláthatóan nem akart tudomást szerezni s így az eredmény mindössze az lett, hogy a helytartótanács parancsot kapott, készítsen kimutatást a protestáns gimnáziumok számáról, a theologiai oktatásról, vajjon hány osztályban történik ez, továbbá szedje lajstromba az alapítványokat,¹³¹ amire különben már a türelmi rendelet is utasította. Ha mégsem egészen torkolt a Józseftől felvetett reformterv egy statisztikai kimutatás rubrikái közé, az Hatzfeldnek köszönhető. Így ugyanis a protestánsok felszólítást nyertek, hogy nyilatkozzanak, miként gondolnák iskolaügyüket nagyobb lendületbe hozhatni.¹³²

Az iratok kétségtelenné teszik, hogy Józsefet semmiképpen sem vezette ellenszenv ezekben a lépéseiben. A protestánsok azonban intézkedéseiből nem bátorítást merítettek, mivel a határozatokról ők oly formában értesültek, hogy minden okuk megvolt az elkedvetlenedésre. Azt a parancsot kapták ugyanis, hogy mindaddig nem mehetnek ki fiaik külföldre tanulni, amíg alapítványaik jegyzékét be nem nyújtják.¹³³ Ez a

¹³¹ M. kanc. 1484/1783.

¹³² Hatzfeld javaslata úgy szólt, hogy a protestánsok nyerjenek felszólítást „alles dasjenige anhanden zu lassen, was zu mehrer Beförderung des Studienswesen pro acatholicis etwas beitragen kann”. A rezolúció (febr. 15.) ennek megfelelően így hangzott: „Cancellaria ad comparandas propositas has informationes necessaria illico disponet simulque accatholicis iniunget, ut desuper, qua ratione eorum studia maius incrementum capere possint, opinionem depromant”. A rezolúció tervezet, Martini indítványának megfelelően, a következő utasítást is tartalmazta, ezt azonban József feleslegesnek találta és áthúzta: „Obtentis his informationibus a cancellaria referadam plenarie instructam expecto, cui duae tabellae adiungendae erunt, quarum una omnia loca, ubi in Hungaria et Transylvania altiora studia accatholicis iam traduntur, annotando eorum fundos, numerum professorum et horum salaria exhibebit, altera autem fundos apud exteros existentes demonstrabit, indicando autorem singulae foundationis, locum, ubi existat, personas, pro quibus fundata sit et ad qualem summam fundatio ascendat”. (StR. 540/1783.)

¹³³ A kancellária külön dekrétumban értesítette a két protestáns bécsi ágenst, Droszdikot és Nagyot. Ennek a leiratnak a szerkezete és hangja egyaránt az alapítványok ügyét helyezi előtérbe, tesz szemrehányást a késedelmeskedés miatt, az információkat azzal a fenyegetéssel sürgeti, „quod secus iuventuti confessionis suae exteris universitates studiorum causa adeundi venia neutiquam

fenyegetés nem volt alkalmas a régi bizalmatlanság eloszlatására. Az alapítványok ugyanis – külföldiek és otthoniak – a protestáns áldozatkészségnek voltak a gyümölcssei s kulturális intézményeik egyetlen állandó anyagi alapjai.¹³⁴ Minden kedvezőbb jel ellenére nehéz volt elhinniök, hogy most már nem kell többé féltetni őket és nyugodtan felsorolhatják erőforrásaikat a hatóságok előtt, azok nem fognak visszaélni bizalmukkal. Sokkal hosszabb ideig kellett az üldözöttek sorsát élniök, sem hogy egyszerre megfeledezhettek volna az óvatosságról. Mindenképpen érthető tehát, hogy a rendeletnek a javukra szolgáló részét is gyanakodva, kedvetlenül fogadták és nem siettek eleget tenni neki, ha közvetlenül utána a külföldön tanulás ideiglenes eltiltásáról szóló szavakat olvasták. Nem akarjuk védeni a magyar protestantizmust és ismét hangsúlyozzuk, hogy sokkal partikulárisabb irányban fejlődött, egyes iskoláinak sorsa, léte sokkal inkább a helyi környezetbe volt beágyazódva, sem hogy azonnal kész lett volna az erők egyesítésére s külföldi színvonalú akadémiák megszervezésére. Ezen a téren – bármennyire nyújt is kellő magyarázatot elnyomott helyzete – nem tudott saját erejéből magasra lendülni. Az államhatalom részéről jövő biztatásra tehát szüksége volt. Annál sajnálatosabb, hogy ez kedvezőtlen formában történt s így sikert nem ért el. A protestánsok az átfogó nagy tervvel, hogy erejük racionális felosztásával, csoportosításával teremtsék meg a hiányzó akadémiákat, adósok maradtak.

Megtorlasképen – az államtanács és József helyeslésétől kísérve – valóban nem kaptak engedélyt sem 1783-ban, sem 1784-ben hogy ifjaikat külföldre küldhessék.¹³⁵ A következő évben azonban ugyanezek a tanácsadók engedékenységet ajánlottak¹³⁶ s így a külföldre menetel megint lehetővé

sit concedenda”. a reform ügyét pedig csak a legvégén említi fel, amidőn figyelmeztette a protestánsokat, hogy letelőben van az egyévi haladék s ezért észrevételeiket mielőbb adják át a helytartótanácsnak, hozzátéve: „ac in genere suam super eo, quam ratione studia sua in Hungariae regno atque iis locis, in quibus actu etiam talia constituta habent, maius capere quirent incrementum, opinionem depromant”. (A leirat fogalmazványa, Ürményi sk. javításaival; m. kanc. 1484/1783.)

¹³⁴ Pl. a svájci támogatásra, így a bázeli Collegium Alumnorum-ban nyert helyekre vonatkozólag v. ö. Wernle, P.: Der schweizerische Protestantismus im 18. Jahrhundert. Tübingen, 1923. I. k. 3. skk., 25. skk., 37. l.

¹³⁵ Az evangélikus és református ágensek 1784.-i beadványát a kancellária (ref. Izdenczy, m. kanc. 3568/1784.) és az államtanács egyaránt elutasították, az utóbbiban Martini ápr. 6. így indokolván meg javaslatát: Durch die unbestimmte Abweichung von der a. h. Entschliessung würden die Supplicanten nur Anlass nehmen, den Ausweis niemals zu verfertigen. (StR. 1110/1784.)

¹³⁶ Martini 1785. máj. 12. azt tanácsolta, hogy hat pataki diák két évre kapjon engedélyt; m. kanc. 6061/1785 (ref. Izdenczy), StR. 1903/1785. – StR.

vált, noha az alapítványokról a kimutatás ekkor még mindig nem volt Bécsben.

Ugyanekkor és hasonló zökkenők után intéződött el a kollekták ügye. Így nevezték azokat az önkéntes adományokat, amelyeket a két nagy református kollégium, a debreceni és sárospataki togátus diákjai gyűjtöttek össze a legációkon és szupplikációkon. A legátusok a két nagyszünetidőben – vagyis nyáron, aratáskor és ősszel, szüretkor – keresték fel iskolájuk pártfogóit, hogy átvegyék az adományokat, amelyek a tanárok fizetésére, az épületek javítására, a könyvtárak növelésére szolgáltak, a szupplikánsok pedig a három főünnepkor a népe-sebb gyülekezetekbe jártak ki, hogy ott a prédikátoroknak segítsenek, beszédek, meg imákat mondjanak, szolgálatuk jutalmául a lelkészektől és a hívektől bizonyos ajándékokban részesülvén. Az egész XVIII. századon keresztül élt ez a szokás, amely egyrészt a két kollégium anyagi erejét növelte – a gyakorlatban pontosan kialakult, hogy az egyes megyék, ország-részek gyülekezetei melyik iskolától kérik a szupplikánst – másrészt pedig igen sok szegény diák megélhetését, továbbtanulását tette lehetővé, noha a hatóságok a század közepe óta rajta voltak, hogy megszűnjön. De egyes szupplikánsok elfogatása, a gyűjtött összegek elkobzása, a debreceni tanárok ellen 1765-ben indított per éppen olyan kevésbé tudták visszariasztani az iskolákat és tanulóikat,¹³⁷ mint eleinte maga a türelmi rendelet sem.

Amikor József valláspolitikájának alapelvei írásban megrögződtek, a kollekta-tilalmat az államtanács tagjai – egyetlen kivétellel – valamennyien szükségesnek találták. Úgy fogták fel ugyanis, hogy a kollektálás voltaképpen alamizsnagyűjtést jelent, ami a katolikusok körében is tilos, nem illik a diákokhoz, sőt elvonja őket a tanulástól. József éppen ezért az ő nézetüket tette a magáévá, noha Gebler mentegette a szokást és kiemelte, hogy a gyűjtést külföldre készülő papjelöltek végzik, ezek pedig nem hasonlíthatók össze a katolikus mendikánsokkal. A türelmi rendelet (11. §.) tehát a helytartótanácsot szigorú ellenőrzésre utasította. A hatóságok a parancsnak igyekeztek is érvényt szerezni s amidőn tudomásukra jutott, hogy a kollekta-gyűjtés nem szűnt meg, 1784 elején a helytartótanács és a kancellária, elnyerve József felhatalmazását, körrendelettel az egész országban újból eltiltot-

275/1786., az udvari tanulmányi bizottság és az államtanács egyhangúlag az engedély mellett nyilatkoztak.

¹³⁷ A XVIII. századi debreceni gyakorlatot részletesen ismerteti Balogh F.: A debreceni református kollégium története adattári rendszerben. Debrecen, 1904. 213. skk. l.

ták azt.¹³⁸ Ez az erélyes parancs kényszerítette a két főiskolát, hogy a tógátusok kiküldésével hagyjon fel,¹³⁹ mielőtt azonban beletörődtek volna a tilalomba, folyamodvánnyal fordultak Józsefhez. A feliratot, amely a négy református egyházkerület nevében szólt az uralkodóhoz, gr. Teleki József fogalmazta meg¹⁴⁰ és – bizonyos módosítások után – Vay István nyújtotta át. (1785. márc. 7-én.)¹⁴¹

Elméleti és a mindennapi élet köréből vett érvekkel egyaránt iparkodott meggyőzni a fejedelmet Teleki, hogy a kollektára iskoláik érdekében feltétlenül szükségük van s hogy a szokás korántsem jár káros következményekkel. Hivatkozott tehát arra, hogy a tilalom korlátozza az adakozók szabad elhatározását, következőleg a tulajdonjogot is, amely pedig minden időben szent volt, hiszen éppen biztosítása érdekében tömörültek az emberek, elhagyva természeti állapotukat, polgári társaságba. Nem rettent azonban vissza attól sem, hogy a társadalmi szerződésnek a kor által oly annyira kedvelt filozofikus gondolatán kívül olyan érveket is fel ne említsen, amelyek a tilalmat nevetségessé teheték. Ha komédiások és majomtáncoltatók részére a köznép adhat pénzt, ha az uralkodó a cigánygyermek pallérozására ugyanazt segélyek fizetésére kényszerítheti, vajjon – kérdezte – miért ne volna szabad áldozni az iskolákra, amelyekben saját gyermekei művelődnek?¹⁴²

Az indokolás helyenkint meglepő, máshol tetszetős; túl-

¹³⁸ A kancellária 1783. dec. 5.-i előterjesztését József 1784. dec. 31. Caserta, hagyta jóvá Martini, Reischach és Hatzfeld egyhangú ajánlására. (StR. 4467/1783.)

¹³⁹ Balogh i. m. 219. l.

¹⁴⁰ Domokos Lajos 1785. jan. 9. Bécsből írja Ráday Gedeonnak, hogy jó volna sietve beadni a kollektá-ügyben készített folyamodványt, „melyet ezen dologban méltóságos G. Teleki József úr feltett, mely nálunk itt van [t. i. nála és Hatvani Istvánnál], de sine annexis”. (Ráday-ltár. 1435. sz.)

¹⁴¹ Vaynak és Öri Filep Gábornak a kihallgatásról, egész bécsi útkükről és tárgyalásairól készült részletes beszámolóját közli magyar fordításban Csuthi Zs.: Magyar protestáns egyháztörténet a szathmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig. Debrecen, 1877. 286–298. l. A beszámolóból az is kitűnik, hogy az akció megindítója a Sárospatak révén közvetlenül érintett Vay István volt, Teleki fogalmazványát pedig az 1784. szept. 2.-i pesti tanácskozás jóvá hagyta. (Vay Istvánnak id. Rádayhoz intézett 1784. júl. 17.-i levele szerint a debreceniek haboztak, ők azonban úgy határoztak újabb tanácskozáson, hogy a szomorú körülmények miatt beadják a folyamodványt. Ráday-ltár. 1414. sz.) Ugyancsak az idézett beszámolóban olvassuk, hogy a folyamodvány egyes kifejezéseit Nagy Sámuel ágens igen erőseknek találta s ezért azokat Bécsben, a beadás előtt, módosították.

¹⁴² A beadványt egész terjedelmében, magyarra fordítva, közli Csuthi i. m. 273–286. l. Az eredeti: m. kanc. 2949/1785.

zott és téves azonban a folyamodvány állítása, hogy a kollektatiltalom csak azért látott napvilágot, hogy a protestáns iskolák az anyagi források hiányában elsorvadjanak.¹⁴³ Ez a vád alaptalan volt. Lehetséges, hogy a kancellárián Ürményi besorozta a protestantizmust gyengítő eszközök közé a kollektatiltalmat, de József és tanácsadói nem gondoltak arra, hogy általa megrázzhatják a protestáns iskolázás alapjait. Sem a türelmi rendelet, sem később az 1784.-i parancs kiadásakor. Ők valóban csak a mendikánság, a katolikus iskolák diákjai számára is tilos adománygyűjtés és a vele járó visszasságok, visszaélések ellen küzdöttek, de el kell ismernünk, hogy nem volt alaptalan az a meggyőződésük, hogy kollektázás és koldulás legalább részben azonosak. A helytartótanács előadásából ugyanis arról értesültek, hogy a prédikálás csak ürügy, hogy a togátus egy-egy gyülekezetben megjelenjék, mivel az adományok összeszedése a lényeges, ez pedig úgy történik, hogy a lelkész ajánlja híveinek a diákot, aki azután maga vagy a sekrestyés kíséretében sorra végig járja a falu házait.¹⁴⁴ Azt sem hallgathatjuk el, hogy valóban hangzottak el olyan vallo-mások – még a József trónralépte előtti években – hogy a togátus prédikálása alkalmával ki szokták tenni a tányért az alamizsna számára, a kíséretében levő mendikáns pedig végig járja a házakat és kéreget.¹⁴⁵ Érthető tehát József tanácsadóinak idegenkedése, bármennyire volt is igazuk a protestánsoknak, hogy az ő kollektagyűjtésük más jellegű, mint a kolduló szerzetesek tevékenysége. Mindenképpen bizonyos, hogy a császár munkatársai távol állottak a fondorlatoktól és nem akarták tönkre tenni a két református kollégiumot. Amint ugyanis megtudták a Teleki fogalmazta felirat előadásából és Vay szóbeli felvilágosításaiból, hogy a kollektára iskoláiknak nélkülözhetetlenül szükségük van, annak további engedélyezését tanácsolták.

Swieten tanulmányi bizottsága az elveket így állapította meg: 1. A kollektálás mindaddig szabad, amíg a protestáns alapítványok jegyzéke be nem érkezik; akkor majd alaposan meg lehet fontolni, a dolgot. 2. Azonban az adománygyűjtés

¹⁴³ Ugyanez a felfogása Balognak is, i. m. 219. l.

¹⁴⁴ M. kanc. 319/1784.

¹⁴⁵ Így vallanak egyes tanúk 1779-ben Veszprém megyében, többek közt egy konvertita nótárius, aki maga is Debrecenben tanult, majd Szikszón tanítóskodott. (Dunántúli Protestáns Lap. 1895. 203., 217. l.) – Diószegen nemcsak legátus jelent meg, hanem egy-két szolgatanuló is „kéregetés végett” aratáskor és szüretkor; a kollégium a bort eladatta, a gabonát pedig rendszeresen természetben vette át. „A legátus pénzét előbb a helybeli deákok, majd az egyházközség szedték be a hívektől”. (Molnár J.: A bihari diószegi ev. ref. egyház múltja és jelene. Nagyvárad, 1885. 192. l.)

szokásos módja nem engedhető meg, mivel a morális neveléssel is ellenkezik; a lelkészek tehát maguk szedjék össze az adományokat, amelyeket a szószékről intézett felszólításra a hívek felajánlanak s juttassák el az összeget a kollégiumoknak. 3. A reformátusok lépéseket tehetnek, hogy a kollégiumok sorsának biztosítására nagy alapot létesítsenek. Sőt Swieten kész lett volna a debreceni főiskolának az erdélyi fejedelmek adományából élvezett, de azután elveszített évi 5000 db. kőszó-járandóságát is megvizsgálni, az igény jogosságának beigazolására pedig azt visszaitélni, ezt az előzékenységet azonban az államtanács már soknak találta s így József is (1785. márc. 30.) csak a kollektálásnak Swietentől körvonalazott engedélyezését hagyta jóvá.¹⁴⁶ Határozata általában kielégítette a protestánsokat.¹⁴⁷ Mert ha a legátus-járási és szupplikálás szünetelt is József uralkodásának további éveiben, az anyagi segélyforrások szabadon maradtak s tovább táplálhatták a két kollégiumot.

A közoktatásügy problémájának harmadik része, az iskolák felügyeletének kérdése szolgáltatta a legtöbb okot a vitára. A protestáns iskolázás ellenőrzését és legfelsőbb vezetését Mária Terézia kora magától értetődően és nyersen akarta érvényesíteni, éppen csak kifelé leplezve el, hogy kultúrpolitikája a rekatholizálás célját is szolgálja. József azonban a megoldás útját a vallási érzékenységet megértve és kímélve kereste. Ebben a tekintetben irányadó a türelmi rendeletnek Gebler tanácsára megfogalmazott ígérete (12. §.) volt, hogy az uralkodó az állami felügyeletet nem hatalmi szóval fogja megvalósítani, hanem a protestánsokkal folytatott tanácskozás után, vagyis kívánságaikat meghallgatva és óhajaikat figyelembe véve. Mint a későbbi tárgyalásokból kiderült, a bécsi kormánykörök abban bizakodtak, hogy a protestánsok, ha vallási kérdésekben szabadságot nyernek és tanrendszerük a katholicussal egyformává lesz, önként és szívesen ismerik el a királytól kinevezett főigazgatók és tanfelügyelők ellenőrzési, intézkedési jogát. Ebben a reményükben azonban csalódnuk kellett, mivel a protestánsok feltétlenül meg akarták őrizni iskoláik önállóságát s a legjobb indulatú állami gondozástól is félték.

Attól tartottak ugyanis, hogy az állami vezetés az egyházpolitika megváltozásával megint könnyen az ő érdekeikre káros irányba fordulhat s akkor az általuk megszervezett, fenntartott és egyházukkal elválaszthatatlanul összeforrott iskolák hivatásukkal ellenkező célt fognak szolgálni. Mindezt

¹⁴⁸ M. kanc. 3897/1785., ref. Izdenczy; StR. 1222/1785.

¹⁴⁷ V. ö. Vay szavaival. Csuthi i. m. 298. l.

természetesen nem mondhatták meg nyíltan, az uralkodó felügyeleti jogát el nem utasíthatták s így kénytelenek voltak itt is kerülő úton, közvetve érni el eredményt. Mivel az ellenőrzés megvalósításának az volt – a türelmi rendelet szerint – a feltétele, hogy a Ratio educationis tanrendszerének elfogadása, a felőle előzőleg folytatott tanácskozás oszlassa el az ellentéteket, a vallásszabadság hangoztatásával próbálták minél inkább kitolni az állami felügyelet életbelépésének időpontját. Az 1782-ben megkezdődő tárgyalásoknak tehát eleve eredményteleneknek kellett maradniok, ha egyszer a protestánsok, hogy megvédjék iskoláik önállóságát, kénytelenek voltak oly kérdésekben hajthatatlanságot tanúsítani, amelyekben nem választotta el őket áthidalhatatlan ellentét Swieten és munkatársai felfogásától.

Eredetileg a helytartótanács és a kancelláriába protestánsok részvételét a tanácskozáson formaságnak szánták. Úgy tervezték, hogy a protestánsok ismertethetik ugyan felfogásukat, előadásukat végig is hallgatják, de mindez a legcsekélyebb mértékben sem enyhítheti a Mária Terézia korában elhatározott intézkedések végrehajtásának szigorát. A helytartótanács a türelmi rendelet utasítását, hogy egy-két protestáns, iskolaügyben jártas férfit kell megkérdezni, szó szerinti értelemben véve egyszerűen felszólította a debreceni kollégium igazgatóját és a pozsonyi evangélikus iskolák felügyelőjét, hogy küldjék el haladéktalanul két, illetőleg egyetlen képviselőjüket Pozsonyba a tanácskozásra. A sietségre jellemző, hogy 1782. febr. 19-én értesültek a parancsról a protestánsok és márc. 1-én már meg akarta kezdeni az üléseket gr. Balassa Ferenc – egyébként az udvari érdekek hírhedt kiszolgálója –, ekkor a helytartótanács tanulmányi bizottságának elnöke.¹⁴⁸ Nem ő maga vezette a megbeszéléseket, hanem egy albizottságban, amelynek résztvevői az akatholikusokon kívül valamennyien a klérus tagjai voltak, Skerlecz Miklós helytartótanácsos,¹⁴⁹ igen képzett bürokrata – főleg a közgazdasági ügyek szakembere, de egyszersmind a zágrábi tanterület főigazgatója – s ez külsőleg is mutatta, hogy a po-

¹⁴⁸ Balassa felszólítása, hogy az evang. kiküldött jelenjen meg: evang. egyet. egyház ltára; I. b. 6.; 3. (másolat). – Balassára vonatkozólag v. ö. Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 31. skk. 1.

¹⁴⁹ A tanácskozás részletes jegyzőkönyve: helyitt. lit.-pol. schol. nat. miscellanea. fons 1. nr. 85. – A bizottság tagjai: Felbiger János pozsonyi prépost, Mandich Antal kanonok zágrábi-, Erdélyi József kanonok budai-, Schober János kanonok pozsonyi tanfelügyelő, Kigler Ferdinánd piarista, Domokos Lajos, Hatvani István, Jankovich Tivadar, a gör. keleti iskolák temesi igazgatója, Benzur, továbbá Holczmahn Antal mint jegyző. Tanácskozásokat a köv. napokon tartottak: március 12., április 5., 16–20., 30., május 7., 8., 15.

zsonyi dikaszterium elég jelentéktelennek látván az egész ügyet, nem sokat udvariaskodik a három protestáns kiküldötttel, a debreceni Domokos Lajossal, Hatvani Istvánnal és a pozsonyi Benzur Józseffel, akiket társadalmi állásuk alapján sem tartott magával egyenrangúaknak, hiszen az első kettő nemesi családból származott ugyan, de egyikük városi bíró volt, a másik egyszerű tanár, az utolsó pedig csak városi tanácsos.¹⁵⁰

A protestánsok másképp gondolták el a tanácskozásokat. Ők a türelmi rendelet alapján ünnepélyesebb és komolyabb megbeszélést reméltek s ezért február elején Ráday Gedeont, a költőt, Vay Istvánt, Prónay Gábort és Tihanyi Tamást is fel akarták küldeni, mégpedig a megegyezés nyélbeütésére teljes felhatalmazással látva el őket,¹⁵¹ amidőn azonban a helytartótanács döntéséről értesültek, visszahúzódtak. Domokos, Hatvani és Benzur a nyomasztó felelősséget természetesen szívesen megosztották volna másokkal, tekintélyesebbekkel, ezért váltig hívták őket, hogy jöjjenek Pozsonyba segítségükre. Erre különben Balassa is sarkalta őket. Nem mintha be akarta volna engedni Vayt vagy Prónayt a bizottságba, hanem mert azt szerette volna elérni, hogy a három delegátus a protestánsok vezéreivel közölje a tanácskozások pontjait, egymás között egyezzenek meg, s azután az egész protestantizmus álláspontját képviseljék az albizottságban.¹⁵²

Az együttműködésre felszólítottak közül Ráday felfogásának a hullámvázát ismerjük, az ő tétovázása azonban bizonyára a többiekre is jellemző. Eleinte, amidőn még azt hitték, hogy a tanácskozást illő formák közt tartják meg, ő is szívesen vett volna részt rajta, március első napjaiban azonban úgy látta, hogy ha a katolikus iskolák rendezése évekig eltartott, ők sem szoríthatók „egy szempillantásra”; mindamelllett nem akarta kivonni magát a munka alól és kellő előkészület bizto-

¹⁵⁰ Szinnyei i. m. II. k. 1007. l. – Lósy-Schmidt E.: Hatvani István élete és művei. Debrecen, 1931. I. k. 14. l. – Markusovszky S.: A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története. Pozsony, 1896. 358. l.

¹⁵¹ Az 1782. febr. 2.-i pesti tanácskozás jegyzőkönyve: Ráday-ltár, 1242 sz. – A márc. 18.-i utasítás is (másolata: evang. egyet. egyház ltára, I. b. 5.; 14.) felhatalmazta a felsoroltakat, hogy könyvtárak, az iskolákhoz tartozó nyomdák ügyében, továbbá a cenzúra-kérdésben „belátásuk és ítéletük szerint” állapodjanak meg. Első helyen tette azonban kötelességükké annak az elvnek az elfogadtatását, „ut quaevis religio suos habeat et locales et districtuales et supremos regios scholarum directores, qui ultimi instar Romano-catholicorum seu cum excelso consilio seu vero cum Viennensi studiorum commissione corresponderent, hocque fine propter convenientiam vel excelsi regii locumtenentialis consilii commembra vel saltem per benignam resolutionem regiam titulares consiliiarii fiant”.

¹⁵² Mihályfalvi János 1782. febr. 28.-i levele Rádayhoz, mellékelve ifj. Ráday márc. 9. Bécs, leveléhez; Ráday-ltár.

sítása esetén kész volt útra kelni. Amidőn azt hallotta, hogy a pozsonyi tanácskozás Esterházy kancellár információja szerint hamarabb véget érhet, mint ő felérkezne, egészen megnyugodott,¹⁵³ de két nap múlva, értesülve Domokosék szorongatott helyzetéről, már készült az utazásra és írt az egyházkerületeknek, hogy sietve küldjék el számára a felhatalmazást, fiát pedig arra kérte, hogy a Bécsben tartózkodó Teleki Józsefet vegye rá, jöjjön ő is Pozsonyba, hiszen ismeretes, mennyire segíthetne nekik tanácsaival, másrészt pedig mint erdélyi emberrel megbeszélhetnék, hogyan hozhatnának be „az két hazában, az stúdiumokra való nézve uniformitást”, „az mennyire az meg lehet”.¹⁵⁴

Bár a helytartótanács által hivatalos kiküldötteknek el nem ismertette Pozsonyban, egymás között megvitatták Rádayék és Prónayék az albizottságban tárgyalt anyagot – az elemi oktatásról volt itt szó –, a nagy összecsapás a helytartótanáccsal elmaradt.¹⁵⁵ Közben ugyanis arra a belátásra jutottak, hogy egységes felfogásuk kialakítására, az egymás közti további tanácskozások megtartására az uralkodótól egy évi haladékot kell kérniük, József pedig teljesítette óhajukat. Valóban nehéz is lett volna be nem látni, hogy a két-három heti idő alatt, amennyit a helytartótanács, illetőleg Balassa engedélyezett, ily nagyfontosságú kérdésben¹⁵⁶ a négy-négy egyházkerületnek, majd azután a két egyháznak lehetetlen lett volna megegyeznie s ugyancsak könnyű volt megérteni, hogy a kormánykörök számára is kényelmesebb, ha olyanok felfogásával ismerkednek meg, akik az egész protestantizmus nevében jogosultak szólni, mintha azok nézeteiről értesülnek, akik forma szerint csak két iskolát képviselnek. Ürményi, a kancellária referense ugyan más nézeten volt és arra hivatkozva,

¹⁵³ Levelei 1782. márc. 5. és 15. Pest, u. o.

¹⁵⁴ Levele 1783. márc. 17. Pest, fiához u. o.

¹⁵⁵ Domokos és két társa az albizottságban, a hivatalos jegyzőkönyv szerint, egyébként is passzívan viselkedett, nem úgy, mint Jankovich, a görögkeletiek képviselője. Az első ülésen az elnök, Skerlecz Miklós kijelentette: *Domini ex parte evangelica et reformata convocati reflexiones suas in ordine ad libertatem religionis quoad ipsum studiorum systema interea elaborant et sibi praesentent, per eundem in commissione studiorum referendas.* Amidőn megemlítette, hogy a két protestáns ágens Balassától haladékot kért, megjegyezte, hogy ez nem adható meg, mert sietni kell, mivel azonban a tanácskozások alapjául szolgáló munkák áttanulmányozása sokáig tart, ezalatt a protestánsok megtehetik a lépéseket, „*quos ad procurandam praesenti operi maiorem soliditatem necessarios iudicaverint.*”

¹⁵⁶ Mint az ev. és ref. kurátorok és szuperintendensek folyamodványukban mondták: *Est enim ea res momenti quoad nos maximi, cum scholae et studia arctissimum cum religione nexum habeant et laboris haud parvi.* (M. kanc. 1702/1782.)

hogy a Ratio educationis-t mindenki ismeri, egyes, vallási vonatkozású pontjainak az alkalmazásáról pedig felesleges tanácskozást tartani, legfeljebb egészen rövid haladékot akart engedélyezni s ezt is csak azért, hogy a panaszra ne legyen ok,¹⁵⁷ az államtanács azonban, amint megértő felfogását Kressel és Gebler kifejtette, ellenkező álláspontot foglalt el; azt, amelyet József határozata is jelentett.¹⁵⁸ Az engedély birtokában a protestánsok megszakították a tárgyalásokat a helytartótanáccsal,¹⁵⁹ majd hozzáláttak, hogy a rendelkezésükre álló egy év alatt kikristályosítsák felfogásukat.

Evangélikusok és reformátusok közt a lényegre vonatkozóan nem volt ellentét. Valamennyien egyetértettek, hogy iskoláik függetlenségét fenn kell tartani, következésképpen azokat a katolikus főigazgatóknak nem szolgáltatathatják ki s azt is megegyezően vallották, hogy engedékenyséjük végső határa ott van, ahol az öreg Ráday megvonta: A királytól kinevezett főigazgatókkal levelezhetnek, valamint a helytartótanácsnak jelentést tehetnek.¹⁶⁰ Abban a tekintetben sem volt köztük nézeteltérés, hogy közvetlenül az uralkodóhoz folyamodva a helytartótanácsot lehetőleg ki kellene kapcsolniok a közoktatási reform intézőinek sorából; idegenkedésük a pozsonyi dikasztro-

¹⁵⁷ A folyamodvány felől a kancellária ápr. 12. mondott véleményyt (m. kanc. 2041/1782.)

¹⁵⁸ Kressel (ápr. 20.) az egy évet engedélyezhetőnek találta, mert biztos, hogy a számtan és fizika kivételével valamennyi tankönyvet át kell vizsgálni, hiszen „in allen, sogar in der Historie und in den Lehrbüchern Sachen enthalten sind welche mit ihren Religionsprincipiis nicht bestehen können”. Az is ismeretes, hogy több évre volt szükség, „um den Studien- und Schulplan, dann die Bücher zu bewerkstelligen, deren noch viel gar nicht fertig sind, folglich ist gewis 1 Jahr nicht zu viel, um all dieses durchzugehen und auf die prot. Schulen zu adaptiren”. Gebler véleménye a következő: Es muss leicht vorzusehen, dass mit einer so geschwinden Einberufung noch dazu nur einiger gelehrten Protestanten, welche für ihre sämtliche Glaubensgenossen etwas zu schliessen keinen Vollmacht hatten, nichts ausgerichtet werden würde. A halasztás indokait ő is fontosaknak tartja. Denen Protestanten beyder Religionen ist selbst allzuviel daran gelegen, eine von ihrem gnädigsten Souverain bestätigtes legales Studien-system (bisher raubte man ihnen auf allen Seiten gymnasia und Schulen) zu erhalten, dass sie gewiss keine Zeit verabsäumen, sondern mit ihren Vorschlägen ehe baldigst zu erscheinen trachten werden. Löhr és Hatzfeld hozzájárulása után József ápr. 22. a következő rezolúciót hozta: *Petito supplicantium deferri potest.* (StR. 1192/1782.)

¹⁵⁹ Prónay Gábor 1782. ápr. 29. értesítette Zay Pétert, hogy a halasztási engedély leérkeztéig a bizottsági tárgyalásokon a kiküldöttek magukat „passive et expectanter” fogják viselni (Evang. egyet. egyház ltára: I. b. 6.; 4.); a május 7.-i ülésen pedig Domokosék bejelentve az egy évi halasztást, „declaraverint semet per id tempus adlaboraturos, ut benignae menti satisfacere considerationesque suas praesentare possint”. (A bizottsági tanácskozás idézett jegyzőkönyve.)

¹⁶⁰ 1782. márc. 17.-i levele, Pestről, fiához, Ráday-ltár.

riumtól oly kellemetlen tapasztalatok következménye gyanánt alakult ki, amelyekről nem egykönnyen tudtak megfélekedni. Véleménykülönbség reformátusok és evangélikusok közt csak abban a kérdésben volt, hogy miként adják elő mondanivalóikat. Itt, a végső formába öntésnél, az evangélikusok vitték keresztül akarataikat. Az ő elgondolásukat Prónay Gábor szedte rendbe s midőn 1783 március elejére készen lett,¹⁶¹ munkáját közzölték a reformátusokkal,¹⁶² hogy annak felhasználásával az ő képviselőjük, Domokos Lajos szerkesszen egy tervezetet.¹⁶³ A végleges szöveget azután Zay Péter és Prónay Gábor Vay litvánal folytatott vitatkozások közben, állapították meg, miután a protestantizmus hivatalos képviselőit is meggyőzték felfogásuk helyességéről.¹⁶⁴ A két evangélikus báró rábeszélésére tehát a protestánsok aggályaikat az uralkodóhoz intézett kérvényben adták elő, mégpedig folyamatosan, a terjedős mellékleteket elhagyva, előzőleg azonban felfogásukat, reflexiók formájában összefoglalva, a helytartótanács előtt is kifejtették.¹⁶⁵

Az a nagyterjedelmű irat, amelyet a magyarországi kör-

¹⁶¹ Tihanyi Dániel 1783. márc. 4. írja Zaynak, hogy ha Prónay „iam cum suo scholastico opere paratus esset, ... posset assumi et negotium scholarum, ne eatenus post tantum tempus supinae negligentiae arguamur”. (Ev. egyet. egyház ltára. I. b. 6.; 5.)

¹⁶² Az evangélikusok 1783. márc. 14-én Pesten tartott tanácskozásán – résztvettek rajta: Prónay László és Gábor, Tihanyi Dániel, Ambrózy György, Tihanyi Tamás (bányai kerület), Adonyi György, Lehotzky György (pozsonyi kerület), Biró Ferenc (dunántúli kerület) – a jegyzőkönyv szerint „eorundem reflexiones in formam humillimae instantiae reductae cum suis adnexis hac occasione perlectae sunt, determinatumque, ut conceptus iste cum dominis fratribus Helveticae confessioni addictis communicetur, una ab illis proiectum illorum hac in materia appositum pro communicatione reciproce expetatur”. (Ev. egyet. egyház ltára. I. a. 12.; 7.)

¹⁶³ Belezny Miklós levele id. Ráday Gedeonhoz, Ráday-Itár. 1383. sz.

¹⁶⁴ Zay és Prónay G. írják Tihanyi Dánielhez intézett 1783. máj. 3.-i beszámolójukban: Április 29-én érkezett meg Vay István, 30-án „nostrae considerationes cum praetitulato domino communicatae sunt, qui quidem adeo contrariae opinionis fuit, ut tota illa die nobis obstiterit, allegando eam imprimis rationem, quod opus dominorum reformatorum velut a principalibus suis iam revisum et approbatum amplius mutari non possit. Attamen gravitate argumentorum nostrorum permotus et in eo praesertim capacitatus, quod instantia dominorum reformatorum nobiscum nondum communicata fuerit et quod assensus etiam nostratum ad antevertendam omnem separationem hac in re summe sit necessarius, cessit, tamen et perlecto memorato opere in eo nobiscum coaluit”. (Ev. egyet. egyház ltára. III. e. 17. fol. 287.) A tervezetet az 1783. jún. 19-én Pesten tartott közös tanácskozás jóvá is hagyta. (Ennek jegyzőkönyve: u. o. I. b. 9.; 13.)

¹⁶⁵ Az 1783. máj. 26-ról (Pozsony) datált beadványt, a tanulmányi bizottság júl. 19.-i véleményével együtt l. m. kanc. 7375/1783.

útjáról hazatérő Józsefnek 1783. augusztus 6-án Prónay Gábor és Darvas Ferenc a másik, már ismert gravaminális irattal együtt nyújtottak át, hogy az iskolaügyről vallott protestáns felfogást most első ízben tárják fel előtte rendszeresen, sok mindenről szólt. Normális iskolákról éppen úgy, mint arról, hogy a vallás alapelveivel, szabadságával és fennmaradásával ellenkeznek a katolikussal egyező tanrendszer s ugyanígy nem válna az sem az ifjúságnak, sem a tudományok fejlődésének a hasznára, arról nem is szólva, hogy szegénységük miatt nem bírják el a terheket.¹⁶⁶ A felirat tehát az iskolapolitikának a vallás szabad gyakorlatát bántó és így a türelmi rendelet szellemével ellenkező vonásait emelte ki. De mindez csak körülírás volt és leplezésre szolgált, mert valójában a munkálat azt akarta megakadályozni, hogy a protestáns iskolák katolikusok vezetése, ellenőrzése alá kerülhessenek. Erre vonatkozólag határozott bizonyítékul szolgált maguknak a szerkesztőknek a bizalmas vallomása. Amidőn Zay Péter és Prónay Gábor – 1783 április végén – Bécsben tanácskozni kezdtek, hogy melyik is volna az a legalkalmasabb forma, amelybe mondanivalókat beleönthetnék, vezérelvül azt a már otthon, egymás közt megrögzített princípiumot fogadták el, hogy „a katolikus igazgatást és mindazt, ami ezt leginkább támogatja, az iskolák egységesítését és közöské tételét, el kell kerülni”.¹⁶⁷ A vegyes iskolát és az egységes tanrendszert mindenképpen csak járulékos elemnek tekintették tehát, olyan tényezőknek, amelyek ellen azért kell küzdeni, hogy a főveszélynek tekintett állami, azaz katolikus igazgatási szervezet megvalósulását késleltethessék és ha lehet, megakadályozhassák.

Azt a céljukat, hogy ne a helytartótanács döntsön az oly annyira fontos iskolakérdésben, elérték a protestánsok, mivel a bécsi tanulmányi bizottság elnöke, Swieten maga vette kezébe az ügyet. Közvetlen tárgyalásra, megbeszélésre azonban csak akkor, egy év múlva, került a sor, amidőn már Bécsben igen határozott szavakkal megfogalmazták azt az elvet, hogy lehetetlen mentesíteni a protestáns iskolákat a közvetlen állami felügyelet alól. Az alkalmat a döntésre az erdélyi közoktatásügy rendezése adta meg.

Ez a reform azokat a változtatásokat akarta megvalósítani, amelyeket az anyaországban a Ratio educationis léptetett életbe. Tehát nem József, hanem Mária Terézia korának a fel-

¹⁶⁶ M. kanc. 7566/1783.

¹⁶⁷ Május 3.-i idézett levelükben: „... illud idem, in quo iam Pesthini conventum fuit, pro generali operationum nostrarum principio assumimus et defiximus: nobis videlicet directionem catholicorum et quae hanc plurimum secundant, uniformitatem et communionem scholarum omnium maxime devitandum et declinandam esse”.

fogását fejezte ki s hogy csak 1781-ben került sor a *Norma* kiadására, amely a Ratio-nak a sajátságos erdélyi viszonyokhoz alkalmazását jelentette, annak az a magyarázata, hogy a Habsburg-birodalom központjában elhatározott reformok általában csak megkésve vagy – mint az úrbérrendezési – egyáltalán nem jutottak el a legkeletibb országrészbe, amely ekkor a nagyfejedelemség kétes értékű címét viselte.¹⁶⁸ Az új szabályozás a protestánsok iskolaügyét politikumnak, felette az ellenőrzést fejedelmi praerogativumnak nyilvánította, majd kijelentette, hogy az uralkodó jogát a gubernium, illetőleg az újonnan felállított erdélyi tanulmányi bizottság útján gyakorolja. Tehát minden iskolának hozzá kell beküldenie jelentéseit s ugyanő nevezi ki vagy erősíti meg az igazgatókat és kurátorokat. Ennek a bizottságnak voltak ugyan protestáns tagjai is, többségében azonban katolikus volt – elnöke a gyulafehérvári püspök¹⁶⁹ – s így a protestánsok joggal lehettek iránta bizalmatlanok, még ha a Norma nem is tartalmazott volna olyan pontokat, amelyek eleve az egyenlőtlen bánásmódot hirdették, pl. azt, hogy katolikus gyermek nem járhat protestáns iskolába.¹⁷⁰

Az erdélyi protestantizmus, amint megismerkedett a lényegében még Mária Terézia-féle iskolapolitika programjával, megtette azt a lépést, amelyre az anyaországban lakó hitestvérei még a királynő életében kényszerültek és tiltakozottak a Norma alkalmazása ellen. Az evangélikus szászok főkonzisztóriumuk, szokott óvatosságával, először elrendelte az új iskola-rend alkalmazását s csak amikor azt hallotta, hogy állítólag van egy királyi rendelet, amely szerint az akatolikusoknak szabad reflexiókat tenniök, határozta el 1781 decemberében, hogy „egy és más pont felől” megjegyzéseket tesz, majd feliratának szövegét 1782 május 13-án végleg megállapította.¹⁷¹ Sokkal határozottabb magatartást tanúsítottak a reformátu-

¹⁶⁸ Norma voltaképeni megszerkesztője Mártonfi József exjezsuita, tanfelügyelő, a későbbi erdélyi püspök volt. Tervezetét előbb egy albizottság tárgyalta meg Nagyszebenben (1780. szept. 2–12.), majd a „commissio in publico ecclesiasticis ordinata”, megjegyzései kíséretében, Bécsbe felküldvén (okt. 9.), itt a kancellária (ref. Haan) s az államtanács meghallgatása után József helybenhagyta (erd. kanc. 1490/1780., 548/1781., StR. 1014/1781.).

¹⁶⁹ A bizottság felállítására az uralkodótól kapott a kancellária utasítást (erd. kanc. 548/1781.), összetételét azonban ő állapította meg (u. a. 628/1781.).

¹⁷⁰ Norma regia pro scholis magni principatus Transilvaniae, Josephi II. ... iussu edita. Nagyszeben, 1781. Szellemét, felfogását részletesen tárgyalja Kornis i. m. I. k. 43. skk. l.

¹⁷¹ Monumenta Germaniae Paedagogica. XIII. k. (Fr. Teutsch: Die siebenbürgisch-sachsische Schulordnungen). Berlin, 1892. VIII. l. – A május 19.-i felirat: erd. kanc. 389/1784.

sok. Az ő főkonzisztóriumuk már 1782. január 12-én, tehát hónapokkal a százszázalékos döntése előtt, megfogalmazta tiltakozását,¹⁷² Teleki József pedig, aki február közepén a türelmi rendelet megköszönésére Bécsbe érkező magyar küldöttséget támogatta munkájában, április 6-án be is nyújtotta azt a kancellárián.¹⁷³ A felirat az állami felügyelet gyakorlását elsősorban az erdélyi tanulmányi bizottság összetétele miatt mondja megvalósíthatatlannak. A katolikusok ugyanis itt, olvassuk a fejtegetések sorában, a reformátusokat számban s tekintélyben egyaránt meghaladják és mert a határozatok szótöbbség nyomán alakulnak ki, minden az ő tetszésük szerint történne; mivel pedig általában igen kevesen vannak közöttük olyanok, akik a protestáns iskolák felvirágzását lelkiismeretükkel összeférhetőnek tartanák, úgy érzik, joggal kell félniök, hogy a bizottság kurátorságra vagy rektorságra nem a legméltóbbakat fogja kinevezni, hanem azokat, akik nekik, főleg pedig a püspököknek tetszenek.¹⁷⁴

Az erdélyi kancellária abban igazat adott a reformátusoknak, hogy a tanulmányi bizottság messze ment, amidőn a katolikus iskolák számára kidolgozott tanrendszert és tankönyveket egyszerűen rá akarta kényszeríteni a protestáns iskolákra és hangsúlyozva, hogy a vallásügy a neveléssel való-

¹⁷² Török I.: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. I. k. 229. l.

¹⁷³ Eredeti tisztázat, valamennyi mellékletével, amelyek felsorolják a katolikus tankönyveknek a protestáns vallást sértő és bántó helyeit, erd. kanc. 635/1782. Az aktán lévő feljegyzés szerint a kancellária ápr. 6-án vette át. Tartalmát részletesen ismerteti Török i. m. 229. skk. l.

¹⁷⁴ *Etsi catholicae religionis principia cum lenitate componi posse non ignoramus, M.-que V. exemplo suo imprimis nos docuerit, tamen diffiteri nullo modo possumus, ita passim catholicos patriae nostrae educatos fuisse et adhuc plerumque educari, ut ii etiam, mi placidiores sunt, se ad haereses, inter quas nostram etiam religionem numerant, omni conatu extirpandas in conscientia obligatos putent, quod ipsos etiam catholicos patriae nostrae liberaliter confesuros nihil ambigimus. Quare, cum nihil ad haereseos alicuius et populi illa labe infecti vires et incrementa deprimenda plus conferat momenti, quam si scholae illorum ita instituantur, ut aut nullos, aut exiguos apud ipsos vera eruditio capiat progressus, ipsa M. V. clementer perpendere dignabitur, an illi, qui se in tera obligatione ad eversionem doctrinae nostrae obstrictos existimant, operam suam et studium ad emolumentum scholarum nostrarum serio collaturi sint. Unde non vano nos metu percelli putamus, fore, ut si in commissione illa litteraria, a qua pendere deberet omnis scholarum nostrarum directio et ubi catholici nostros et numero (sunt enim cum praeside quinque, nostri vero duo et Augustanae confessioni addicti etiam duo) et auctoritate superant, negotia nostra tractabuntur et, ut fieri solet, pluralitate votorum decidentur, res nostra scholastica omnis et connexa cum illa libertas religiosa grave in singulo quoque casu (emergent autem quotidie multi) subire debeat discrimen (erd. kanc. 635/1782.)*

ban szoros kapcsolatban van, megállapította, hogy az uralkodónak kezdettől fogva csak az volt a szándéka, hogy a gazdasági ügyek, alapítványok felett ellenőrzést gyakoroljon, a fejedelemre, államra és katolikus vallásra hátrányos elvek tanítását pedig megakadályozza.¹⁷⁵ A főkérdésben azonban visszautasította őket, mivel a tanulmányi bizottság csak egy szerve a guberniumnak, intézkedési jogköre nincs s mert nem tárgyal vallásügyeket, a püspök elnöklése ellen kifogás nem emelhető. Az államtanács tagjainak többsége – Kressel, Löhr, Gebler – osztotta a kancellária megértő felfogását, József azonban Hatzfeld ridegebb javaslatát fogadta el. A határozat (1782 május 11.) tehát szükségesnek nyilvánította, hogy a reformátusok iskolaügye lehetőleg egyforma legyen a katolikussal s csak azt engedte meg, hogy mindazt, amit vallásuk vagy általában az ifjúság nevelése szemszögéből a Normában ártalmasnak vélnék, a tanulmányi bizottságnak bejelentsék, javaslatokat is tegyenek, hogy azután a bizottság a guberniummal együtt előterjesztést szerkesszen, fennmaradván tagjainak a joga különvélemény benyújtásához. Megszüntette ellenben József – Gebler indítványára – a legfeltűnőbb visszásságot, mert a katolikus püspököt felmentette az elnöki teendők végzése alól s helyét a gubernátornak, illetőleg az egyik katolikus tanácsosnak engedte át.¹⁷⁶

Az uralkodó engedélye és felszólítása lehetőséget nyújtott a reformátusoknak, hogy újból előadják érveiket, noha Bécsben a tankönyvek kifogásolható helyeinek összeállításánál többre nem voltak kíváncsiak, a szászok meg elkerülték a ké-

¹⁷⁵ Ref. Haan, 1782. ápr. 27.: Die Hauptabsicht dürfte in Ansehung der andern Religionen nur dahin zu riechten seyn, dass man von Seite des a. h. Hofes und der Landesregierung die vollkommene Einsicht in ihr Schul- und Studienwesen sowohl quoad oeconomicum, als politicum pflege und erhalte, um zu sehen, ob sie die fundos, die sie teils von den Fürsten, teils von den Privaten bekommen haben, wohl verwalten und zu dem bestimmten Endzweck verwenden und ob sie in ihren Schulen nichts lehren, was dem Ladesfürsten, dem Staat, der katholischen Religion und den guten Sitten abbrüchig oder verkleinerlich seyn mag. (Erd. kanc. 852/1782.)

¹⁷⁶ A rezolúciónak ez a része így hangzik: Es ist allerdings notwendig, dass das Schulwesen der Reformirten gut und möglichst gleichförmig mit den Katholischen, jedoch ohne ihrer Religion zu nahe zu treten eingerichtet werde. Den Reformirten ist daher durch Behörde anzubefehlen, dass sie alles dasjenige, was sie in der neuen Lehrart für ihre Religion oder die bessere Erziehung der Jugend anstößiges finden, dem consessui litterario nebst ihrer dermaligen Einrichtung vorlegen und ihre Vorschläge, wie nach ihrem Erachten die Sache einzurichten wäre, beybringen sollen. (StR. 1422/1782.) – József határozata Hatzfeld votuma mellé írva: „Nach Graf Hatzfeld, jedoch mit dem Zusatz, dass der Praeses dieser Commission nicht der Bischoff, sondern der Gubernator oder sonst ein weltlicher katholischer Rath sei“.

nyes pontot, mert tartózkodtak attól, hogy iskoláik függetlenségének a vallásszabadsággal való összefüggését újból hangoztassák. A felirat irányelveit Teleki József állapította meg¹⁷⁷ s mert neki az volt a meggyőződése, hogy az iskolák uniformitása akkor valósul meg, ha a katolikusokat katolikusok, a protestánsokat pedig protestánsok igazgatják, míg ellenben a tanulmányi bizottság működése zavart jelentene, sőt – a későbbi időkben – kulturális intézményeik végső romlását, a főkonzisztórium felirata (1783 május 25.) így fogalmazta meg az elutasító állásfoglalást: A katolikusoknak, nemcsak az egyháziaknak, hanem a világiaknak is az a törekvésük, hogy a protestánsokat mint eretnekeket kiirtsák, vagy boldogulásukat mindenképpen megakadályozzák, tőlük tehát, ha lelkekben köteleességüknek érzik a protestáns tanok megdöntését, nem várható, hogy fáradságot, buzgóságot szenteljenek azok iskoláinak felvirágoztatására, akiket ellenségeiknek érznek és tartanak.¹⁷⁸ A gubernium pártolta ezt a merészhangú feliratot és Józsefnek a protestáns tanulmányi rendszer változatlanul hagyását ajánlotta – tehát a Norma csak a katolikusokra lett volna kötelező –, Swieten tanulmányi bizottsága azonban erről nagy csodálkozással vett Bécsben tudomást.

A protestánsok elvei – magyarázta – ellenkeznek az „államművészettel”, mivel az ifjúság nevelése nem tisztán egyházi kérdés, ha pedig elválasztható a vallástól, az iskolaügy nem a konzisztóriumok, hanem a gubernium vezetése alá tartozik. A további cáfolás során hasonlóképpen messzemenőnek mondta a következtetést, mintha a törvények szerint a protestáns tanulmányi rendszert másvallásúak nem irányíthatnák. Ily módon ugyanis – fejtegette – az uralkodó, aki szintén katolikus, maga sem gyakorolhatja felügyeletet. Miután utalt

¹⁷⁷ 1782. júl. 1.-i levelét ismerteti Török i. m. I. k. 240. skk. I.

¹⁷⁸ A felirat, amelynek tartalmát Török i. m. 258. skk. I. közli, a kancelláriai akták közül hiányzik, noha a kíséző jegyzék, amelyet Bánffy Farkas és Weszprémy István consistoriumi titkár írt alá, továbbá két, A. és B. jelzett, melléklete megvan (erd. kanc. 369/1784.). Az evangélikus szászoknak ugyanez időtájt kelt, 1783. máj. 11.-i felirata (u. o.) egyáltalán nem tér ki a felügyelet kérdésére, azt nem támadja, hanem csak a tanulmányi rendszerrel foglalkozik. – Az előbb említett tárgyalásokra vonatkozó iratok az erdélyi kancellária levéltárában, mint 1784.-i felterjesztésének mellékletei állottak rendelkezésünkre (243. és 369/1784.); mivel – sajnos – már egyidejűleg erősen összekeveredtek, szüksegesnek látszik a ref. és evang. beadványokat dátum szerint felsorolni, a) Teleki Sámuel és Kováts József, mint a tanulmányi bizottság ref. tagjainak tiltakozása, datálatlan; az evangélikusoké, név nélkül, 1782. máj. 13. b) A ref. főconsistorium 1782. szept. 22.-i beszámolója a ref. tanügyről (Methodus tradendum in frequentioribus magni principatus Transsilvaniae gymnasiis altioris indaginis disciplinarum); az evangélikusoké 1782. dec. 28. e) A reformátusok 1783. máj. 25.-i, és az evangélikusok máj. 11.-i felirata.

arra, hogy a konzisztoriumok hatásköre a gondnokok, igazgatók és tanárok alkalmazása terén nem csökken, hiszen jelölési joguk megmarad s így mindenkor a legalkalmasabbakat ajánlhatják a guberniumnak, előterjesztette javaslatait. Ezek szerint a szerfelett szétágazó nézetek összhangba hozatala érdekében a négy recipiált egyház tagjai közül – tehát most már az unitáriust sem hagyva ki – egy bizottság alakulna, amely megtárgyalná, hol kellene szervezni elemi iskolákat, hány gimnáziumra volna szükség és a felsőbb oktatást hogyan lehetne a theologia kivételével egységessé tenni; ugyanakkor az uralkodó biztosítaná minden egyház számára a közvetlen felügyeletet iskolái felett – ezek csak beszámolót küldenének időről-időre a guberniumnak – a tanárok kiválasztását pedig, mivel mégis csak ők ismerik legjobban a saját embereiket, hasonlóképpen az egyházi vezetőségre bízna.¹⁷⁹ Az indítványokat, miután az államtanács egyhangúan hozzájárult azokhoz, József jóváhagyta (1784. aug. 21.)¹⁸⁰ és ezzel erdélyi iskolapolitikája alapjává tette.

Bár Swieten – megértő szándéktól vezettetve – engedett a merevségből, amely még a Normát jellemezte, a protestánsok ezentúl csak a közvetlen felügyeletet érvényesíthették iskoláik felett, ha egyszer ezek a gubernium és annak tanulmányi bizottsága, tehát katolikus többségű testület ellenőrzése alá kerültek. A döntésből előre lehetett következtetni, hogy az anyaországi protestantizmus nem remélheti, hogy az állami igazgatástól mentesülnek iskolái. Ha ugyanis Erdélyben, ahol a három protestáns egyház számbelileg erősen felülmúlta a katolikusot, nem sikerült a függetlenséget biztosítani, még kevésbé lehetett számítani erre ott, ahol egyrészt kisebbséget alkotott a protestantizmus, másrészt pedig már voltak a felügyelet érvényesítésének Mária Terézia korába visszanyúló előzményei.

Ilyenformán Swieten 1784 augusztusában, amidőn a bécsi tanulmányi bizottság a protestánsoknak lényegében Prónay Gábor által megszerkesztett 1783.-i nagy feliratát megtárgyalta, ezt a már kijegecesedett felfogását érvényesítette. Ismét hangsúlyozta tehát, hogy az ifjúság nevelésének irányítására, mivel az egyházakra csak a vallástanítás tartozik, a fejedelmi hatalom hivatott s ha egyszer a katolikusok, az uralkodó vallás hívei kötelesek engedelmeskedni a királyi utasításoknak,

¹⁷⁹ Erd. kanc. 729/1784., ref. Donáth József; a bizottsági ülésen az osztrákokon kívül, így Greineren, Sonnenfelsen, Marx Graciánon kívül csak izdenczy vett még részt a magyarok közül.

¹⁸⁰ StR. 1242/1784. (*Iratok.*) – A tanácskozást, amelytől Martini nem várt sokat, 1784. júl. és szept. tartották meg; ennek részletes jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelent. (Mon. Germ. Paed. XIII. k. 39–74. l.)

még inkább meg kell azt tenniök a protestánsoknak. Javaslata pedig így szólt: A közvetlen felügyeletet iskoláik felett megtarthatják a protestánsok, azonban a tankerületi főigazgatók alá kellőket rendelni; ezekhez küldjék tehát be jelentéseiket s ugyancsak tőlük vegyék a parancsokat. Azt természetesen észrevette, az államtanácsban pedig Hatzfeld még határozottabban kiemelte, hogy a protestánsok feliratukban sok olyan dologról szólnak és még több olyan rendelkezést bírálnak, amelyeknek nincs közük a valláshoz, s így nyilvánvalóan az oktatási rendszer életbeléptetését akarják tárgyalásukkal elhárítani vagy késleltetni. Mégis meggyőzéssel óhajtván őket más belátásra bírni, engedélyt kért az uralkodótól, hogy Bécsbe felhívhassa a pozsonyi tanácskozáson részt vett protestáns szakembereket s megmagyarázza nekik, hogy aggodalomra semmi okuk sincs. Mint az indokolásból kiderült, Swieten elvi érvekkel és bizonyos politikai kedvezményekkel óhajtott a deputátusokra hatni. Nevezetesen meg akarta velük értetni, hogy bizalmatlanságuk már csak azért is alaptalan, mivel az a világnézet, amelynek terjesztője, meggyökereztetője az ő tanrendszere, maga is protestáns jellegű, hiszen kialakítói, egy Newton, Wolf vagy Leibniz az ő egyházuknak voltak a tagjai, másrészt pedig megcsillagolta előttük a reményt, hogy közülök is lesznek főigazgatók, tehát az állami ellenőrzés eleve nem irányulhat ellenük.¹⁸¹

A tanácskozás, a személyes diskurzus, amelyet Swieten 1784 legutolsó napjaiban tartott meg (dec. 27. és 31.) Bécsben a protestánsok képviselőivel – az időközben elhunyt Benzur József helyett Podkoniczky Ádám, a késmárki iskola igazgatója¹⁸² és br. Prónay Gábor képviselte az evangélikusokat, míg a reformátusok nevében most is Hatvani és Domokos jelentek meg – nem vezetett eredményre.¹⁸³ A bizottság ugyanis csak a tanulmányi rendszer egységesítésének módjáról volt hajlandó tárgyalni, ellenben az uralkodó felügyeleti jogáról és arról a hatalmáról, hogy változtatásokat rendelhet el, már nem.¹⁸⁴ A protestánsok ily módon kénytelenek voltak beérni

¹⁸¹ StR. 3192/1784. (*Iratok.*)

¹⁸² Életére vonatkozólag I. J. Lipták: *Geschichte des evang. Distrikual-Lyzeums A. B. in Kesmark.* Kesmark, 1933. 87. skk. I.

¹⁸³ Részt vettek még rajta a kancelláriáról Izdenczy, Ürményi, Scultety tanácsosok, Szlávay és Névery titkárok.

¹⁸⁴ A protestánsok most is aljban bizakodtak, hogy a tárgyalások széleskörűek lesznek. Domokos Lajos, midőn útra készült, azt írta tehát Rádaynak (1784. okt. 24.), hogy jó volna, ha ő, meg Teleki József is részt vehetnének rajtuk. „Most ott nagy és véletlen kérdések fogják előadni magokat, amelyekre egy két ember nem felelhet magátúl. De legnagyobb dolog az urakat és kiváltképen magát ő felségét informálni, melyre mi nem vagyunk alkalmasak, meg

azzal, hogy iskoláik függetlenségének védelmére újabb deklarációkat tettek.¹⁸⁵ De ha nem is érték el céljukat, mégsem volt kitartásuk eredménytelen. Az uralkodóhoz benyújtott tiltakozásaikat ugyanis az államtanács javaslatára József elég kedvező utasítással adta át Swietennek. Bár – Hatzfeld indítványára – a protestáns iskolák felügyeleti jogát fenntartotta magának és protestáns, meg katolikus tanrendszer közt az egységesítést, amennyire csak lehetséges az a vallások közti különbség mellett, elrendelte, Martini tanácsára utasította a tanulmányi bizottságot, hogy kerüljön minden olyan szükségtelen újítást, amely arra adna alkalmat, hogy az akatholikusoknak a körében bizalmatlanság és idegenkedés támadjon.¹⁸⁶

Bizonyára ez a figyelmeztetés is hozzájárult, hogy Swieten csak az elemi – vegyes – iskolákra vonatkozólag dolgozza ki reformjavaslatát, – tudjuk, József ezt teljes egészében jóvá is hagyta – ellenben a középiskolák tanrendjének egységesítését már ne erőszakolja. A latin iskolák, gimnáziumok, amelyeket különben a magyar protestantizmus többé-kevésbé az egyházi nevelés szolgálatában állóknak tekintett, ily módon a valóságban elkerülték a tankerületi főigazgatók szigorú ellenőrzését s az állami felügyeletet jóformán csak az elemi iskolák érezték meg. De ezek is csak közvetve, mert a tulajdonképpeni vezetés – mint azt Bécsben ismételt hangszúlyozták¹⁸⁷ – a saját előljáróik kezében maradt.

Sőt, a tiszántúli református egyházkerület még elemi iskolái felett sem akarta elismerni az állami ellenőrzés jogosságát és 1788 elején megtagadta, hogy a tanfelügyelőnek jelentésben számoljon be azok állapotáról.¹⁸⁸ Amidőn pedig erre Swieten kijelentette, hogy a felügyelet érvényesítésével semmi körülmények közt sem lehet felhagyni¹⁸⁹ és a hiányzó jelen-

sem hallgattatnánk úgy, mint Nagyságtok”. (Ráday-ltár, 1423. sz.) Ugyanó a tárgyalások után 1785. jan. 9. Bécsből így tájékoztatta Rádayt: A tanácskozás tavalyi reflexióikat úgy szólván tekintetbe sem vették s a dolgot csak erre a két pontra szorították: „Mondjuk meg, az oskolákban való uniformitas és suprema inspectio miben ellenkezik a vallás szabadságával, még pedig nem mediate, hanem immediate, mert a tudományoknak és így a philosophiának is, az egy histórián kívül, semmi connexiója nincsen a vallással és a mieinknek nem is lett volna szabad a tavalyi reflexiókban magokat ad partem litterariam politicam et oeconomicam immittálni, hanem csak in religionariis kellett volna maradni”. (U. o. 1435. sz.)

¹⁸⁵ M. kanc. 10.744/1785. melléklete.

¹⁸⁶ StR. 564/1785.

¹⁸⁷ Így Pászthory és Swieten: m. kanc. 2687/1786.

¹⁸⁸ Az 1788. febr. 20.-i elutasító végzést egész terjedelmében közli Keresztesi i. m. 166. skk. 1.

¹⁸⁹ Sowohl durch das hung. Litterärssystem, als auch durch die erfolgte a. h. Entschliessung vom 31. Aug. 1785. ist festgesetzt, dass die protestantischen

tések benyújtására két hónapi határidőt engedélyezett, a püspök, Szathmári Paksy István a gyülekezeteket felszólította, hogy imádkozzanak a végveszélybe jutott iskolákért. A könyörgés szövegét az érmelléki esperes, Hunyadi Sámuel traktusának prédikátoraihoz a következő körirattal küldötte meg: „Most vagy onnan egyszer szükség, hogy az ekkleziának szokott fegyveréhez, a siráshoz és könyörgéshez nyúljunk, ugyanis veszedelemben forognak nagyobb és apróbb iskoláink; úgy tetszik, mintha szemünkkel látnánk, miképpen ragadtatnak ki öleinkből kedves gyermekeink. Ha régenten a néma fiú megszólalt atyjának veszedelmét látván: hát mi némák lennénk-e gyermekeink veszedelmén”.¹⁹⁰ Mivel az irat eljutott Hallernek, a kerületi főispánnak a kezébe, ez a püspököt írásban, Hunyadit pedig két alispán és a református lelkész jelenlétében a legelősebb formában rendre utasította s mindkettőjüknek meghagyta, hogy a jövőben az elemi oktatási rendszer megvalósítása érdekében buzgólkodjanak.¹⁹¹

Mindez azonban már a háborús időkre esett, amidőn József egész rendszere kezdett felbomlani s így az intéző körök figyelme a nagy változások előhírnökének, az általános nyugtalanságnak a jelei felé fordulva, elterelődött a kulturális kérdésekről. Mivel pedig az erély és szigorúság eltűntével a félénkek is felbátorodtak, II. Lipót trónraléptekor a protestantizmus erőteljesen követelte iskolái teljes függetlenségének biztosítását. A régi állapotba visszahelyezkedés nem múlt el ugyan fájdalom nélkül, mert nem egyedül Kazinczy veszítette el állását s nem egyedül segédje, Vályi András volt kénytelen azt hitehagyásával megvásárolni,¹⁹² azonban ezeket a veszteségeket a protestantizmus jelentékteleneknek érezte a maga nagy nyeresége, iskolái feletti korlátozatlan rendelkezési jogának ünnepélyes elismerése mellett, amint azt az 1791. évi vallásügyi törvény írásba foglalta.

Schulen unter der allgemeinen Leitung der Studiendirection stehen sollen. Bey dieser mit Wohlbedacht und nach genauester Prüfung aller dagegen durch die Protestanten erregten Anstände getroffenen Vorschrift *hat es ein für allemahl und um so mehr zu bewenden, als* hieraus für ihre Religionsfreyheit, welche sie in dem durch S. M. und selbst durch die Landesgesetze ihnen zugedachten vollen Maasse immer geniessen sollen, *nicht die mindeste* Kränkung entstehen, noch mit Grund besorgt werden kann“. (M. kanc. 4952/1788.) A leirat-fogalmazvány aláhúzott szavai Swieten sk. betoldásai.

¹⁹⁰ Keresztési i. m. 173. l.

¹⁹¹ Haller erre az intézkedésre felhatalmazást kért s azt a helytartótanács, kancellária és államtanács egyhangú javaslatára József dec. 27-én meg is adta neki. (M. kanc. 18.329/1788, ref. Pászthory; StR. 3833/1788.)

¹⁹² Batizi L.: Vályi András élete és munkái. Bp. 1935.

5. A szimultáneum.

Ha már a vegyes iskola is merész és a kortársak többségének gondolkozását megelőző intézmény volt, egyenesen idegenszerűen kellett hatnia József azon törekvésének, hogy a különböző vallásúak egyetlen épületet használjanak istentiszteleti cselekményeik végzésére. Bár a felvilágosodás korára oly annyira jellemző hasznossági elv is vezette, mert alattvalóit a felesleges kiadásoktól akarta mentesíteni, nem kevésbé befolyásolta elhatározását a reménykedés, hogy a közös templom lélekben is közelebb hozhatja egymáshoz a vetélkedőket.

A szimultáneum, amint a közös templom használatát nevezték, a német birodalomban jól ismert intézmény volt. Nálunk némi szerény kezdetei már előbb feltűntek, mint a hivatalos körök foglalkozni kezdtek vele. Még 1784-ben történt ugyanis, hogy a miskolci evangélikusok, mivel kis számuk miatt magukban vallásgyakorlatot nem kezdhettek s mert az ottani reformátusok vonakodtak templomukat velük megosztani, megállapodtak Sajókaza reformátusaival, hogy az ő imaházukat fogják használni, a jó egyetértés érdekében pedig önként lényegesen egyszerűsítették liturgiájukat, hogy így a külsőségekben, az adiaphorát illetőleg ne térjenek el vendéglátóiktól. Ez a békés egyetértés és kölcsönös előzékenység az evangélikus Radvánszky Ferenc, a kazai földesúr fáradozásának volt az eredménye s az ő nagy tekintélye előtt hajoltak meg nemcsak református jobbágyai, hanem miskolci hitsorsosai is, amidőn a liturgia egyszerűsítésébe beleegyeztek.¹ Radvánszkyt kétségtelenül a felvilágosodás szelleme befolyásolta s készítette oly lépésre, amelyet a hazai hivatalos egyházi körök nem helyeseltek,² azonban közrejátszott egy egészen helyi

¹ Radvánszky Ferenc 1783. okt. 14. arról értesítette Ruffiny János szuperintendenset, hogy elhatározták, gyertyát és oltárt elhagyva, visszatérnek „ad simplicitatem cultus, quo Deus in spiritu et veritate adoratur”, hogy így a reformátusokkal meg lehessen erősíteni „vinculum amicitiae et unionis animorum”. (Ev. egyet. egyház Itára. I. b. 11.; 21.) – A tiszáninneri református egyházkerület még 1782. júl. 1. megengedte a sajókazai templom használatát. (A határozat olvasható a dunamelléki ref. kerület 1776–1785. évi kötetében, 571–72. lap is, végén ezzel a jellemző megjegyzéssel: „Exemplum egregium prorsus et laudabile!”)

² Ruffiny szuperintendens Dobsina, 1783. okt. 17. figyelmeztette Radvánszkyt, hogy a szertartások ugyan adiaphora, de azokat, amelyek a jórendhez tartoznak és az egész evangélikus coetus által közös egyetértéssel vétettek be, az egyes egyházak, a közösség tudta nélkül, el nem törölhetik, ennél fogva eljárását, amely botránkozást okozhat, nem helyesli. Ugyanő 1783. dec. 20. Trstyánszky János miskolci evangélikus lelkészt erőlyesen figyelmeztette, hogy hagyja abba a változtatásokat, amelyekhez különben sincs joga. (Ev. egyet. egyház Itára, i. h.)

ok is; az a körülmény, hogy Miskolcon az evangélikusok, magukra hagyatva, tömegesen kezdtek áttérni a református vallásra³ s így a közös templom ebben az esetben egy széthulló evangélikus szórvány megmentését jelentette. De bármilyen volt is az ok, a valóságban mégis csak életre kelt a szimultáneum, mégpedig oly formában, hogy belőle néhány év múlva, az 1791.-i evangélikus és református zsinat idejében, a két protestáns egyház uniójának megvalósulására lehetett reményt keltő következtetést levonni.⁴

Eleve is nehezebbnek látszott hasonló kapcsolatot teremteni a protestánsok és katolikusok közt. Erre vonatkozólag egy erdélyi esetnek a körülményei és a megtárgyalása folyamán felmerült nézetek tanulságos felvilágosítást nyújtanak. Itt, Mikeszásán az evangélikusok régi, nagy temploma, amely 200 embert is be tudott fogadni, egészen elnéptelenedett, mivel csak hat evangélikus maradt s ezért egyik felét, fallal elválasztva, a reformátusok használták, harmadik része pedig magtárul szolgált. A katolikusok, akiknek száma a tisztviselők és kurialisták nélkül 36-ra rúgott, már a türelmi rendelet előtt bejelentették az épületre igényüket s ezt a hatóságok jogosnak is találták. Az erdélyi törvények szerint ugyanis a falvak egyetlen templomára mindig a többségben lévő egyház híveinek volt joguk, kötelesek voltak azonban a birtokából kiszoruló félt új imaháza felépítésében támogatni. A gubernium, hogy minél kevesebb költséggel lehessen a kérdést elintézni, azt ajánlotta, hogy a templom egy részét különítsék el a katolikusok számára, ezek azonban nem voltak hajlandók belenyugodni a megoldásba, mert – mint hangsúlyozták – ily módon a három felekezet egy tető alá kerülne. Hasonlóképpen nem tetszett a megoldás az erdélyi kancelláriának, az államtanácsban pedig Geblernek és Kresselnek; ők valamennyien az érvényes törvények végrehajtását kívánták, vagyis az épület átadását és az evangélikusok számára új oratórium berendezését. Tehát a szimultáneumra, amelynek pedig meg lettek volna a feltételei, egyikük sem gondolt. József sem, noha nem fogadta el indítványukat, mert Hatzfeldre hallgatott, akinek az volt a véleménye, hogy evangélikus és katolikus egyaránt csatlakozhat a maga közeli lelkészéhez, illetőleg

³ Ezt említi a „Commentatio brevis de unione protestantium in genere, praesertim in Hungaria” c., 1791-ben megjelent igen jól értesült röpirat, amely a „kazai eset” legrészletesebb egykorú leírását nyújtja, 41. skk. I. – Pottaray János 1784. jún. 30. Miskolc, pedig levelében azt írja, hogy az evangélikusok közül sokan „naturalizmusra tértek”. (Magy. Nemzeti Múzeum, Podmaniczky-iratok.)

⁴ Mint az idézett röpirat szerzője tette.

plébánosához, tehát minden további intézkedés felesleges.⁵ Amidőn pedig a hatóságok újból megismételték javasataikat, az államtanácsosok pedig – Kressel helyett most már Martini – a törvényekhez való ragaszkodást ajánlották,⁶ Hatzfeld ellenére végleg úgy döntött, hogy az evangélikusok és katolikusok külön-külön épületben tartsák istentiszteletüket,⁷ világos bizonyosságául, hogy ekkor, 1782-ben – az erdélyi guberniumot kivéve – a kormánykörök és maga az uralkodó is még azt a meggyőződést vallották, hogy az a legalkalmasabb megoldás, ha minden felekezetnek saját temploma van.

A szimultáneum gondolata csak 1787 derekán merült fel. Az egyházi udvari bizottság, amelynek elnöke Kressel, magyar referense pedig a Józseftől kedvelt gr. Sauer kanonok volt, az egri egyházmegye plébánia-beosztását tárgyalva, hívta fel a császár figyelmét, hogy talán nem is volna szükséges mindenütt templomokat építeni, hanem tekintettel a katolikusok csekély számára, a helytartótanácsot meg kellene kérdezni, vajjon a költségek megtakarítása érdekében nem lehetne-e a szóba jöhető falvakban szimultáneumot léptetni életbe. Az indítványon az államtanácsban Izdenczy nem talált kivetni valót, hiszen – mint mondotta – az iskolák közössé tétele már kezdetét vette s így az előkészítő lépések megtételére József megadta a felhatalmazást, Eger javaslatára hozzátéve, hogy kényszer nem alkalmazható.⁸

Azonban Budán gr. Niczky oly aggályosnak találta a tervet, hogy a királyi leiratot nem a plénumban tárgyalhatta meg, hanem csak a helytartótanács néhány vezető tagjával, hogy elkerülje a szándék ismeretessé válását. A felfogás, amely megbeszélés közben kialakult, teljesen elutasító volt. Az értekezlet tagjai valamennyien úgy találták, hogy a szimultáneumnak nem kibékítő, hanem széthúzó hatása, lesz, mivel a saját templomuk után áhítozó protestánsok, meg a kevésbé felvilágosult katolikusok, főleg pedig a szerzetesek egyaránt azt fogják hinni, hogy vallásuk alapelveinek a megtagadására kényszerülnek. Élénk színekkel ecsetelték, hogy ugyanannak az épületnek a használata örökös összetűzésekre adna alkalmat – hiszen még a vegyes iskolák is népszerűtlenek maradtak, noha az egyházi élettel kevesebb a kapcsolatuk – a vallási viszálykodásnak már meggyengült szelleme

⁵ StR. 1395/1782. József rezolúciója május 6-án kelt.

⁶ Gebler (aug. 25.) azért, mert „den Lutheranern kein anderes Oratorium zu verschaffen und sie einer benachbarten Kirche zu weisen zu wollen gegen die Landesgesetze liefe, folglich zu gegründeten Klagen Anlass geben würde”. (StR. 2826/1782.)

⁷ U. a. res.: 1782. aug. 27.

⁸ StR. 2667/1787., res.: 1787. júl. 12.

újából feltámadna, bizalmatlanság és elkeseredés ütné fel fejét, ezzel veszendőbe menne a türelmi politikának minden eredménye, úgy hogy az állam újból előlről kezdhetné a megbékítési munkáját. Mivel pedig a protestánsokat úgy ismerték, hogy oratóriumuk kizárólagos birtoklását a vallásgyakorlat oly lényeges részének tekintik, hogy érdekében semmi áldozattól sem riadnak vissza, eleve hiúknak találták a reménykedést, hogy gazdasági okokból, csak azért, hogy a költségeket megtakarítsák, hajlandók lesznek a katolikusokkal közös templomban végezni istentiszteletüket.

A helytartótanács vezetői tehát egyértelműleg a rendelet kihirdetése ellen nyilatkoztak⁹ s érveikkel meggyőzték Kresseléket. Azonban az udvari bizottság, noha elismerte, hogy a közhírré tétel izgalmat váltana ki, még sem akarta tervét egészen feladni. Azt tanácsolta tehát, hogy a katolikus klérust, meg a földesurakat bátorítsák, hogy ott, ahol a protestánsoknak nincs imaházuk, maguk ajánlják fel templomukat. Mint megjegyezte, a sikertelen kísérletekből, továbbá a súrlódásokból, amelyek az esetleg megvalósuló szimultáneumot nyomon követnék, lehetne csak végleg megbizonyosodni, hogy vajjon nép és papság valóban képtelen-e az uralkodó szándékait megérteni. Mivel vele szemben Pálffy kancellár a kísérletezéseket feleslegesnek tartotta és egészen a helytartótanács álláspontját fogadta el, az államtanács két javaslat közül választhatott. Az egyik a terv teljes elhagyását ajánlotta, a másik némi próbálkozást; a sikert illetőleg azonban még ez az utóbbi sem táplált reményeket.

A tanácsadók többsége¹⁰ az első alternatíva mellett nyilatkozott. Szerintük, mint felfogásukat Izdenczy megfogalmazta, felvilágosultabb időkre kell hagyni a szimultáneum tervét, akkorra, amikor a türelmi rendszer már jobban meggyökeresedik, a központi szemináriumokban új papság nő fel, a egyes iskolák száma pedig nagyobb lesz. Velük szemben Eger az egyházi bizottság előterjesztését pártolta, a kényszer nélküli kísérletezést, mivel optimizmustól vezetettve, a katolikusok nagylelkű eljárásában, néhány példa jó hatásában biztos alapot látott a további eredményekre. A mindig reális Hatzfeld vizsgolt a közéletet képviselte. Ő ugyanis csak abban a két esetben akart kísérletet tenni – itt is csak óvatos körültekintéssel – amelyeknek katolikusai igényt emeltek a reformátusok birtokában lévő templomokra s így a kölcsönös engedékenységre eleve lehetőséget látott, ellenben a szimultáneum általános érvényesítését az uralkodó szándékával össze nem egyeztethetőnek hitte.

⁹ M. kanc 12.124/1787.

¹⁰ Izdenczy, Martini, Reischach.

Mindenki egyértelműleg vallotta tehát, hogy a szimultáneumnak az ideje még nem jött el, a kísérletezés pedig több kárt, mint előnyt jelentene. Józsefnek azonban más volt a véleménye. Mit sem törődve az óvatosságot ajánló tanácsokkal, merészen megparancsolta rendeletének közhírré tételét, sőt még tovább menve oly intézkedésekre adott utasítást, amelyeket már csak egy hajszál választott el a kényszerítéstől. Egyszerűen nem szabad építési engedélyt adni – rendelte el – a vegyes vallású helyeken, ha van már ott templom, a katolikusokat és protestánsokat pedig utasítsák, hogy ugyanabban az épületben végezzék az istentiszteletet.¹¹

A helytartótanács megpróbálta végrehajtani az utasítást – a korábbi meghagyás értelmében azt az alapelvet követte, hogy csak rábeszélés érvényesülhet – azonban egy évteltével nagyon csekély eredményre mutathatott rá. Mint beszámolójából kiderült,¹² a vegyes vallású falvak lakosai mindenütt azt kérték, hogy saját külön-külön templomuk lehessen, ahol pedig az egyik fél hajlandó volt engedni, teljesíthetetlen feltételeket szabott; így Nagykálnán (Bars m.) a reformátusok azt kívánták a vendéglátó katolikusoktól, hogy templomukat belül alakítsák át az ő szokásaiknak megfelelően. Egyedül Ungváron lehetett eredményre hivatkozni. Itt ugyanis a plébános maga felajánlotta templomát az evangélikusoknak – az egyházi bizottság ezért dicséretre és beneficiumra ajánlotta – s ezt ők el is fogadták, az a terv azonban, hogy a katolikusok a reformátusokkal, az evangélikusok pedig a görögkeletiekkel járjanak egy templomba, az általános ellenkezésem hajótörést szenvedett.

Abban az egyben a két tábor – katolikus és protestáns – közt nem volt nézeteltérés, hogy a szimultáneumot vissza kell utasítani. Bármelyik fél felfogásával ismerkedünk meg, az elénk táruló kép ugyanaz. Ha a katolikusok ellen-szenvének igazolásául a primás tiltakozására hivatkozhatunk, a protestánsok hasonló meggyőződéseie példa gyanánt fölemlíthetjük a szatmári református egyházmegye határozatát. Ez ilyen érveket sorolt fel a szimultáneummal szemben: Ellenkezik a református vallással és lelkiismereti kényszert jelent; nyomában vallási közöny terjedne el; a katolikus templomokban szokásos képek megbotránkoztatnák a híveket és elvonnák figyelmüket istentiszteletük egyedüli tárgyától; mivel a katolikusok hosszasan tartják szertartásaikat, a rövid téli napokon ők már nem és juthatnának templomba; elhalvá-

¹¹ Nov. 21. StR. 4182/1781. (*Iratok.*)

¹² M. kanc. 18.421/1788.

nyulna és veszendőbe menne a régi birtokos tulajdonjoga.¹³ Egyik-másik érv ugyan túlságosan keresettnek látszik, az idegenkedést azonban annál határozottabban jellemzik. Ha a protestánsok mégis meglepően tartózkodó magatartást tanúsítottak és kerültek az éles tiltakozást, ebben az a meggondolás vezette őket, hogy legtöbb gyülekezetük ekkor már a vallásgyakorlat birtokában volt, tehát nem nekik kellett kezdeményezniük, a katolikus klérus felől pedig biztosak voltak, hogy nem fog hozzájuk fordulni. Mint az öreg Ráday Gedeon megjegyezte: „Nem az parantsoltatik, hogy valamelyik rész magát az templomba való járás iránt insinuallya, hanem hogy edgyik az másikat megkinállya, mely úgy itélném, felette igen ritka casus lesz Magyarorszában s így el kell várnunk, mikor ilyen eset magát előadná.”¹⁴

A kedvezőtlen hangulat ellenére a vallásügyi bizottság még mindig nem látta elveszettnek az ügyet s ezért a helytartótanács útján a katolikusokat tovább akarta biztatgatni a protestánsokkal való együttműködésre, az államtanácsban azonban csak Eger – majd őt követőleg Hatzfeld – nyilatkozott mellette. Ő nem akart visszavonulni, egyes sikertelen kísérletek miatt lemondani az eszközökről, amelyek a végcél felé elvezethetnek, mert meggyőződése szerint elég néhány példa, hogy az utánzásra kedvet kapjanak az emberek. Izdenczy és Reischach ellenben a kancelláriának a javaslatát helyeselték, amely minden további kísérletezés abbahagyását tanácsolta.

Pászthory éles logikájának nem jelentett nagy feladatot kimutatni, hogy a szimultáneum sem anyagi, sem erkölcsi tekintetben nem váltja be a hozzáfűzött reményeket. Gazdaságilag azért nem, mert egy protestáns imaház felépítése ritkán kerül 200 forintnál többbe, sőt leggyakrabban csak 40–60 forintba, ami a lelkész és kántor rendszeres fizetése mellett csekély összeg s így megtakarítása nem jelent nagy előnyt, ha pedig katolikusok járnának protestáns templomba, istentiszteletük méltóságának lenne kárára, hogy végső kényszerűség nélkül „kis kunyhókban, mint amilyen nem egy újonnan épített protestáns imaház”, ájtatoskodnának, arról említést

¹³ Az 1788. máj. 27.-i gyűlés határozatait közli Kiss K.: A szatmári reform. egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 166. l. – Keresztesi szerint (i. m. 169. l.) „félő, hogy az ilyen simultaneus cultus vagy simulatiot vagy simulást szül”.

¹⁴ Halász József szuperintendens 1788. ápr. 11.-i levelének hátlapján tett megjegyzése (Ráday-ltár, 1572. sz.). A püspök a levélben ezt írta: „Én benne ezeket a könnyebbségeket látom, 1. hogy a catholikus püspököknek is szólt, akiknek ebben leendő szolgáltyokat nehéz reményleni, 2. hogy megtilt minden kényszerítést, 3. kevés ekklesiák találatnak, akik már in statu exercitii ne volnának”.

sem téve, hogy a berendezések, mint szentségtartók, oltárok, stb. szintén új kiadásokat jelentenek. Vagyis a megtakarítás – vonta le a következtetést – semmiképpen sem éri meg a sok fáradságot, amibe az akadályok leküzdése kerül. De nem várható tőle – folytatta – a kölcsönös jóindulat megerősödése sem, mert az egyszerű embereket a tudat, hogy templomukat bizonyos órákban másoknak kell átengedniük, folytonosan eszmélteti a vallási különbségekre, a közös birtoklás pedig, az egyik fél tulajdonjogának korlátozását jelentvén, a megbántódás érzését állandósítja.¹⁵

Pászthornyak az érvelése hatott Józsefre. Belátva tévedését, 3788 utolsó napján elfogadta a kancellária javaslatát és ezzel a szimultáneum tervét végleg eltemette.¹⁶ Beletörődése éppen úgy szimbolikus jelentőségű, mint a protestánsok és katolikusok idegenkedése a szimultáneum gondolatától. A tények azt igazolták, hogy nálunk mindegyik egyház hívei a maguk templomához szeretnének hozzájutni s azokat kizárólagos birtokukban akarják megőrizni.

¹⁵ Pászthory indokolásának ez a része így hangzik: Es scheint aber, dass hierdurch auch der zweite Endzweck, nämlich die Bewirkung der Verträglichkeit nicht erzielet würde. Man glaubet, dass diese Verträglichkeit nicht auf die Religionsätze, da Proseliten zu machen, nie die Absicht der Toleranz war, sondern bloß auf die Stimmung der Gemüther in Bezug auf die bürgerlichen Handlungen gerichtet sei, das ist, dass hierdurch der Keim der Abneigung gegen verschiedene Religionsgenossen erstickt und die zum Besten der Menschheit so wirksame Empfindungen des wechselseitigen Wohlwollens verbreitet werden. Nun im Grunde bestehet das Simultaneum darin, dass der nämliche phisische Ort immer aber zu verschiedenen Zeiten durch verschiedene Religionspartheyen zur Abhaltung ihres Gottesdienstes besucht werde. Der phisische Ort allein dürfte wohl in den Gemüthern der Menschen, wie sie allgemein sind, nicht so mächtig wirken, dass man sich von demselben die erwünschte Folge versprechen könnte, besonders wenn noch erwogen wird, dass eine Religionsparthey den Gottesdienst der anderen (die Seelsorger mögen wie immer sich hierüber in ihren Ausdrücken der möglichsten Mässigung und Behutsamkeit bedienen) nicht gutheisst und daher wird der Ort selbst, der die Eintracht bewirken soll und die Notwendigkeit, in welcher sich die einen Religionsgenossen befinden würden, zu gewissen Stunden die Kirche den anderen zu raumen, ihnen jedesmal die Entfernung, in welcher sie sich in Ansehung der Religionssätze von der anderen Genossenschaft befinden, in Erinnerung bringen. Hierzu dürfte noch die Bemerkung kommen, dass, da jeder eigentümliche Besitz durch die Theilnehmung eines anderen geschwächt wird, derjenige Teil, welcher bisher allein in dem Besitze der Kirche war, sein Eigentumsrecht gekränkt vermeinen wird und daher dürfte selbst das Mittel, wodurch die Verträglichkeit erzielet werden soll, vielleicht eine ganz entgegen gesetzte Wirkung hervorbringen. Nach dem Erachten dieser tr. g. Hofkanzlei kann nichts die Verträglichkeit verschiedener Religionsgenossen mehr befördern, als wenn das Recht und Eigentum einer jeden wechselseitig verschonet wird. (M. kanc. 38.421/1788.)

¹⁶ StR. 3844/1788.